

Η ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

ΚΕΙΜΕΝΟ: Ευγένιος Αρ. Γιαρένης,
Στρατιωτικός Δικαστής,
Υπ. Διδάκτορας Παντείου Πανεπιστημίου

Θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμη για το σύγχρονο Έλληνα η εξέταση της πολεμικής ιδεολογίας των Ελλήνων της κλασικής, ιδίως, περιόδου, όπως η ιδεολογία αυτή αποτυπώθηκε στα έργα της κλασικής ελληνικής τέχνης και του ελληνικού πνεύματος γενικότερα. Ως ιδεολογία, ορίζουμε βέβαια, ένα σύστημα ιδεών γύρω από τον πόλεμο, το οποίο αποτέλεσε προϊόν της αρχαιοελληνικής κοινωνίας στην ολότητά της¹. Εξαρχής θα μπορούσαμε να αποδεχτούμε την ύπαρξη μιας στενής σχέσης μεταξύ του ατόμου που δημιουργεί (του καλλιτέχνη, του

¹ Με τον όρο *ιδεολογία* ορίζουμε γενικότερα, το σύνολο εκείνο των πεποιθήσεων ενός ατόμου ή μιας κοινωνικής, οικονομικής ή άλλης ομάδας, το οποίο προσδιορίζει τις ηθικές, κοινωνικές, πολιτικές, φιλοσοφικές ή άλλες αρχές που εμπνέουν και καθορίζουν τις ενέργειες και τη δράση τους. Ο τρόπος, με άλλα λόγια, με τον οποίο κάποιος ή κάποιοι, αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα και ρυθμίζουν παραπέρα τη δράση τους σύμφωνα με την αντίληψή τους αυτή.


ποιητή, του ιστορικού κ.λπ.) και της κοινωνίας στην οποία το άτομο αυτό ανήκει και απευθύνει τα έργα του, λαμβάνοντας όμως ταυτόχρονα υπ' όψιν μας, ότι η θεώρηση του πολέμου εξαρτάται τόσο από τη λογοτεχνική και καλλιτεχνική αυθεντία, όσο και από την προσωπικότητα και τις απόψεις, πολιτικές και άλλες, την κοσμοθεωρία με άλλα λόγια, του κάθε δημιουργού. Σε κάθε περίπτωση, δεν πρέπει να παραβλέπουμε ότι η επιλογή κάποιων στοιχείων της πραγματικότητας και ο τρόπος με τον οποίο αποφασίζει ο δημιουργός να τα διαδώσει μέσω της τέχνης του, ή η υπογράμμιση ορισμένων εξ αυτών, υποδηλώνει, ταυτόχρονα, ένα συγκεκριμένο σύστημα αξιών και ιεράρχησής τους. Στο άρθρο που ακολουθεί θα εξεταστούν μερικές ειδικότερες πτυχές του συγκεκριμένου ζητήματος, ενώ, ευλόγως, η σχετική ενασχόλησή μας με το ζήτημα της περί πολέμου αρχαιοελληνικής ιδεολογίας, δεν θα μπορούσε παρά να ξεκινήσει από το έργο του «πατέρα της Ιστορίας», κατά τον Κικέρωνα², δηλαδή του Ηρόδοτου από την Αλικαρνασσό (484-425 π.Χ.).

ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΙΕΡΑΡΧΗΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΤΟΥ ΗΡΟΔΟΤΟΥ

Ο Ηρόδοτος, ως ιστορικός, επικέντρωσε την εργασία του στην αναζήτηση των αιτιών του πολέμου, όπως μας δηλώνει στην εναρκτήρια πρόταση των Ιστοριών του³, περιγράφοντας παράλληλα τα αποτελέσματά του πάνω στον άνθρωπο, ιδίως στον χαρακτήρα και τις ηθικές αρχές του. Χρησιμοποίησε μεθόδους και τρόπο γραφής που φανερώνουν πόσο μεγάλη ήταν η επιρροή την οποία άσκησε στο έργο του η ποίηση, η φιλοσοφία και η ρητορική τέχνη, αποτελώντας έτσι για εμάς μία από τις πρωταρχικές πηγές για την εξέταση της ιδεολογίας του πολέμου, μαζί με τα έργα των άλλων ιστορικών, την τραγική και κωμική ποίηση, τους διασωθέντες δικανικούς

² Για την κρίση αυτή, βλ. Cicero, De Legibus, I, 5: "et apud Herodotum, patrem historiae".

³ «Αυτή είναι η έρευνα του Ηρόδοτου από την Αλικαρνασσό, η οποία έγινε για να μη σβήσει ο χρόνος τα έργα των ανθρώπων, και για να μην παρασυρθούν απ' το ποτάμι της λήθης τα μεγάλα και θαυμαστά κατορθώματα Ελλήνων και βαρβάρων και χαθεί έτσι το μεγαλείο τους ούτε, ειδικότερα, τα αίτια για τα οποία πολέμησαν μεταξύ τους». Όπως αποδεικνύεται από το περιεχόμενο του έργου του, τα αίτια δεν δίνονται, όπως θα περίμενε κανείς σήμερα ως αποτέλεσμα της υπεροψίας, της απληστίας, του φθόνου, της αφροσύνης, της αλαζονείας, και των άλλων παθών των ανθρώπων που τους οδηγούν σε υπέρβαση της ισορροπίας του κόσμου και αναπόφευκτα στην ύβριν, η οποία επιφέρει την επέμβαση της θεϊκής βούλησης για την αποκατάσταση της διασαλευθείσας τάξης των πραγμάτων. Η θεολογική αυτή αιτιότητα των ιστορικών γεγονότων, απηχεί ανάλογους τρόπους των τραγικών ποιητών. Ενόψει δε, της στενής διασύνδεσης ιστορίας και τραγωδίας μέσω της θεολογικής τους συνάφειας, γίνεται εφικτό να αναδειχθούν σοβαρά ζητήματα ηθικής τάξης, που άπτονται γενικότερων πνευματικών, κοινωνικών και πολιτικών προβληματισμών του 5ου π.Χ. αιώνα. Για τις διαπιστώσεις αυτές, βλ. Chiasson C.C., Herodotus' Use of Attic Tragedy in the Lydian Logos, *ClAnt* 22 (2003), σελ. 5-36, όπως παραπέμπεται στον Πρόλογο του Α. Μαρκαντωνάτου για το έργο του Romm J., Ηρόδοτος (μτφ. Π. Πολυκάρπου), εκδ. τυπωθήτω Γ. ΔΑΡΔΑΝΟΣ, Αθήνα 2004, σελ. 31. Βλ. ακόμα, Myres J.L., Herodotus: Father of History, Oxford 1953, σελ. 17-31.



και άλλους λόγους, αλλά και τις διάφορες εικονογραφικές αναπαραστάσεις της αγγιογραφίας ή της γλυπτικής, που έφτασαν μέχρι τις μέρες μας. Τόσο ο Ηρόδοτος, όσο και ο Θουκυδίδης (η εξέταση του έργου του οποίου για τον Πελοποννησιακό Πόλεμο δεν θα επιχειρηθεί στα στενά όρια του παρόντος άρθρου, αφού για κάτι τέτοιο απαιτείται άλλη, μακροσκελής και ιδιαίτερη μελέτη), παρουσιάζουν τα επιμέρους πολεμικά γεγονότα εντάσσοντας τα συχνά σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς, χρησιμοποιώντας τα δηλαδή ως αφορμή για να εκφράσουν τις απόψεις τους γύρω από σοβαρά θέματα οικουμενικής εμβέλειας, σχετικά με το δίκαιο και τη δύναμη, το λόγο και τις πράξεις, τον πόλεμο και την ειρήνη, τη ζωή και το θάνατο κ.α.

Ο Ηρόδοτος καταπιάνεται κυρίως με ό,τι αποτελεί το πλαίσιο της μάχης. Δεν επιμένει τόσο σε απολύτως λεπτομερείς περιγραφές των πολεμικών αναμετρήσεων, του τρόπου ανάπτυξης των στρατευμάτων ή γενικότερα του τρόπου πολέμου, όσο σε ό,τι μπορεί να τονίσει το σύστημα αξιών το οποίο ο ίδιος, και ίσως η πλειοψηφία των Ελλήνων της εποχής του, αποδέχεται και επικροτεί. Μιλά για την ανδρεία και την αναγνώρισή της, την επέμβαση του θείου στα ανθρώπινα, τη δύναμη των οιωνών και του πεπρωμένου, το σεβασμό στους κήρυκες, στους νεκρούς και στους «νόμους των ανθρώπων». Με το έργο του κατάφερε να μετασχηματίσει τις συγκρούσεις μεταξύ Ελλήνων και Περσών σε έναν, ας πούμε, ιδεολογικό αγώνα που φέρνει αντιμέτωπους ελεύθερους πολίτες και υποτελείς λαούς, ανθρώπους των οποίων απειλείται η ύπαρξη, η ελευθερία και ο τρόπος ζωής τους και ανθρώπους που δεν έχουν να υπερασπίσουν τίποτα, αφού είναι ήδη υπόδουλοι στην εξουσία του Μεγάλου Βασιλέα. Όσο για τις πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ των διαφόρων ελληνικών πόλεων που ο ιστορικός περιγράφει κάνοντας συχνά παρεκβάσεις (*excursus*) στην κυρίως ιστορία του, αυτές παρουσιάζονται σαν ένα φυσιολογικό-κοινωνικό γεγονός, όπως θα παρουσιαζόταν μία θρησκευτική τελετή ή ένας αθλητικός αγώνας, αφού ο πόλεμος αποτελούσε αναμφίβολα κυρίαρχο θεσμό κι ένα από τα δομικά στοιχεία στη ζωή των αρχαιοελληνικών πόλεων⁴.

Βέβαια το έργο του Ηροδότου δεν αποτελεί μία αβασάνιστη σύγκριση μεταξύ δύο ακραίων φαινομένων· της ασιατικής, ας πούμε, δουλοπρέπειας των Περσών με την ευρωπαϊκή ελευθερία των Ελλήνων. Ο ιστορικός αρνείται να σκιαγραφήσει ένα στερεότυπο του ασιάτη δυνάστη, αποφεύγοντας να περιγράψει την ίδια τη μοναρχία σαν το απόλυτο κακό, όπως αρνείται να εξυμνήσει και τη δημοκρατία σαν το απόλυτο καλό. Ως πραγματιστής, ενδιαφέρεται περισσότερο για το πόσο καλά μπορούν να αντιδράσουν (δημοκρατία και μοναρχία) όταν βρίσκονται σε σύγκρουση μεταξύ τους και πως αποκαλύπτουν γενικότερα τα όποια προτερήματα ή ελαττώματά τους κατά τη διάρκεια κρίσεων. Οι Περσικοί Πόλεμοι γίνονται έτσι το πλαίσιο για την παρουσίαση των χειρότερων ελαττωμάτων της ασιατικής δεσποτείας και των καλύτερων δυνατών πλεονεκτημάτων της ελληνικής ποικιλομορφίας, σε μία εποχή που η

⁴ Βλ. περισσότερα εις *Amouretti M.-C./Ruzé F., Les sociétés grecques et la guerre à l' époque classique*, (μτφ. Γ. Γεωργαμλής, επιμ Α. Στεφανής) Κοινωνία και Πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2004, *Δε πάστα Ν.*, Στρατιωτική Οργάνωση και Πολεμική Τέχνη των Αρχαίων Ελλήνων (1600-146 π.Χ.), εκδ. Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού Γ.Ε.Σ., Αθήνα 1999, *Foxhall L., Farming and fighting in ancient Greece*, στο *Rich J./Shipley G., (ed.) "War and Society in the Greek World"*, Routledge, London & New York 1993, σελ. 134-145.

Αθήνα και η Σπάρτη, έχοντας ενωμένες τις δυνάμεις τους, αλληλοσυμπληρούμενες, αποτέλεσαν την ασπίδα και το δόρυ του ελληνικού σύμπαντος. Θα πρέπει άλλωστε να έχουμε πάντοτε υπόψη μας ότι ο Ηρόδοτος ζει και δημιουργεί σε μία εποχή κατά την οποία εκδηλώνεται πλέον ποικιλοτρόπως το δυναμικό αλλά ατομιστικό πνεύμα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας και ξεσπά η σοβαρότερη εμφύλια σύρραξη που γνώρισε ο ελληνικός κόσμος, δηλαδή ο Πελοποννησιακός Πόλεμος.

Στη διαδρομή των ιστοριών του ο Ηρόδοτος, εκθέτει συχνά, είτε ως δικές του απόψεις, είτε ως γνώμες των προσώπων που μετέχουν στα γεγονότα τα οποία περιγράφει, θέσεις με τις οποίες θεμελιώνονται διάφορες νομικές ή ηθικές αρχές⁵. Αυτές εκφέρονται ως αιτιολογίες ή αφορμές των γεγονότων που λαμβάνουν χώρα ή ακόμη κι εκείνων που πρόκειται να συμβούν.

Σύμφωνα με ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο του ιστορικού «τα ανθρώπινα πράγματα μοιάζουν με κύκλο που γυρνάει ασταμάτητα και δεν αφήνει πάντοτε τους ίδιους ανθρώπους να ευτυχούν» (I, 207), οι θεοί εμφανίζονται ως τιμωροί των αδικημάτων, οι οποίοι μάλιστα «στα μεγάλα αδικήματα επιφυλάσσουν και μεγάλες τιμωρίες» (II, 120), ενώ γενικότερα αρέσκονται στο να ταπεινώνουν «πάντα τα υπερέχοντα» (VII, 10)⁶. Στον κόσμο των ανθρώπων εξάλλου, η ευδαιμονία ούτε συνεχής είναι, ούτε σταθερή και μόνιμη, σίγουρα πάντως είναι ανάμικτη με την ατυχία, πράγμα που μας το δηλώνει ο Ηρόδοτος από το πρώτο κεφάλαιο της Ιστορίας του:

«...θα προχωρήσω στη διήγησή μου περιγράφοντας με την ίδια προσοχή τις μικρές και μεγάλες χώρες του κόσμου, κι αυτό, επειδή πολλές που ήταν κάποτε με-

Στον κόσμο των ανθρώπων εξάλλου, η ευδαιμονία ούτε συνεχής είναι, ούτε σταθερή και μόνιμη, σίγουρα πάντως είναι ανάμικτη με την ατυχία, πράγμα που μας το δηλώνει ο Ηρόδοτος από το πρώτο κεφάλαιο της Ιστορίας του...

⁵ Βλ. ειδικότερα, Αγγελή Φ., Αρχαί και Δίκαια εκ της Ιστορίας του Ηροδότου, Αθήνα 1955. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι οι αρχαίοι Έλληνες δεν ανέπτυξαν τη νομική ως ξεχωριστή επιστήμη. Καθώς το δίκαιο αποτελούσε μέρος της ευρύτερης φιλοσοφικής, ποιητικής και δημιουργικής σκέψης τους, απασχολούσε όλους τους πολίτες, ταυτιζόμενο με το διάχυτο σε όλους *αίσθημα δικαίου*, το οποίο προβαλλόταν ως τέτοιο, μέσω των ιδίων των εκδηλώσεων της καθημερινής ζωής τους. Άλλωστε το έθιμο, η συνήθεια, καταλαμβάνει σε περίπτωση έλλειψης θετού δικαίου πρωτεύουσα θέση υποχρεωτικών κανόνων, σε ειρήνη και σε πόλεμο, οι οποίοι μπορεί να έλκουν την προέλευσή τους από τη θεότητα, τις διάφορες, θρησκευτικής φύσης, τελετουργίες ή δεισιδαιμονίες, αλλά και τα αριστοκρατικά ή τυραννικά συστήματα διακυβέρνησης. Ο νόμος του ισχυρότερου, ο εξανδραποδισμός των ηττημένων, η σκληρότητα ή η πραότητα απέναντι των αιχμαλώτων (η συνήθεια λ.χ. απελευθέρωσής τους έναντι λύτρων), δημιούργησαν ιδιαίτερα *έθιμα και κανόνες πολέμου*, πολλά εκ των οποίων ανευρίσκονται μελετώντας το κείμενο του Ηροδότου.

⁶ Όταν ο Ξέρξης αποφάσισε να εκστρατεύσει εναντίον της Ελλάδος και όλοι στο Συμβούλιό του συμφώνησαν, με πρώτο βέβαια το Μαρδόνιο, μόνο ο θεός του Αρτάβανος, τολμά να του πει μεταξύ άλλων: «...Αν κάποιος πάρει κακή απόφαση, κι αν ακόμη η τύχη τον ευνοήσει, η απόφασή του δεν παύει γι' αυτό να είναι κακή. Βλέπεις ότι τα ζώα που υπερέχουν από τ' άλλα, ο θεός τα κεραυνώνει και δεν τ' αφήνει να φαντάζουν, ενώ τα μικρά ούτε τα πειράζει. Βλέπεις ακόμη πως πάντα ρίχνει τα βέλη του πάνω στα ψηλότερα σπίτια, γιατί ο θεός θέλει πάντα να μειώνει όσα υπερέχουν. Έτσι καμιά φορά πολύς στρατός καταστρέφεται από μικρότερο στρατό, όταν ο θεός από φθόνο σπείρει τον πανικό ή με μία βροντή προκαλεί μίαν ανάξια ήττα...» (Ηροδ. VII, 10, 5).

γάλες έχουν γίνει μικρές και πολλές που είναι τώρα μεγάλες, ήταν άλλοτε μικρές. Θα ασχοληθώ λοιπόν και με τις δύο το ίδιο, γιατί ξέρω πως η ανθρώπινη ευημερία ποτέ δεν είναι σταθερή στο ίδιο μέρος» (I, 5). Άλλωστε είναι γνωστό ότι «ούτε υπάρχει, ούτε θα υπάρξει ποτέ θνητός στις τύχες του οποίου να μην αναμίχθηκαν από τότε που γεννήθηκε και οι δυστυχίες» (VII, 203).

Ζωτικής σημασίας ρόλο, για τον τρόπο που σκέπτεται και συγγράφει ο Ηρόδοτος, πράγμα που δικαιολογεί άλλωστε και τα θέματα των συγγραφικών του επιλογών, έχει η συνειδητοποίηση της εφήμερης φύσης της ευδαιμονίας στους ανθρώπους, λέξη η οποία σημαίνει βέβαια ταυτοχρόνως, ευτυχία και ευημερία. Βλέπουμε ότι μετά από την καταγραφή της προαναφερόμενης, προσωπικής του



θέσης, σχετικά με την επιλογή να προχωρήσει στη διήγησή του περιγράφοντας μικρές και μεγάλες χώρες, επειδή πολλές που ήταν μεγάλες έχουν γίνει τώρα μικρές και αντίστροφα, αφού «η ανθρώπινη ευημερία ποτέ δεν είναι σταθερή στο ίδιο μέρος», επακολουθεί η παρουσίαση του γνωστού επεισοδίου με πρωταγωνιστές το Σόλωνα και τον Κροίσο, χαρακτήρες που φαίνεται να είναι έτσι πλασμένοι από τον ιστορικό ώστε να λειτουργούν, εν μέρει, και ως όργανα έκφρασης των προσωπικών του απόψεων (βλ. Ηροδ. I, 30-33 πρβλ. και I, 86-87).

Παρουσιάζοντας στη συνέχεια ο Ηρόδοτος, στο Τρίτο Βιβλίο των Ιστοριών του, το Φαραώ Άμασι της Αιγύπτου να στέλνει ένα γράμμα στον καλότυχο και παντοδύναμο, μέχρι τότε, τύρανο της Σάμου Πολυκράτη, καταγράφει απόψεις που μόνο ένας βαθυστόχαστος φιλόσοφος θα μπορούσε να εκθέσει:

«Είναι χαρά ν' ακούει κανείς ότι ένας φίλος του είναι ευτυχής· αλλά οι μεγάλες επιτυχίες σου δεν μου αρέσουν, γιατί ξέρω καλά πόσο φθονερές είναι οι θεότητες. Γι' αυτό κι εύχομαι, και για μένα και για όσους νοιάζομαι, να έχω επιτυχίες αλλά και αποτυχίες και έτσι να ζήσω με τέτοιες εναλλαγές παρά να έχω μόνο επιτυχίες, γιατί δεν άκουσα ποτέ για κανέναν από εκείνους που είχαν μόνο επιτυχίες, ότι δεν πέθανε δυστυχισμένος και εντελώς κατεστραμμένος. Άκουσε λοιπόν τη συμβουλή μου για να φέρεις κάποια ισορροπία με την ευτυχία σου...» (III, 40)⁷.

⁷ Πρβλ. εδώ ένα σπουδαίο απόσπασμα από τον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου, σε μετάφραση Ι. Ν. Γρυπάρη (στ. 750 κ.εξ.): «...σαν παραφουσκώσει, όσο που παίρνει, ενός σπιτιού η καλοτυχιά, γεννοβολά κι άκλερη δε ξεφτά, μ' απ'

Παρακάτω, στο Έβδομο Βιβλίο, τη στιγμή που ο Ξέρξης είναι έτοιμος να εξαπολύσει τα στρατεύματά του εναντίον της Ελλάδος, ο θεός του Αρτάβανος επαναλαμβάνει τις ίδιες πάνω-κάτω σκέψεις, προσπαθώντας να τον αποτρέψει⁸. Ο Αθηναίος Σόλων, ο Αιγύπτιος Άμασις και ο Πέρσης Αρτάβανος, άνθρωποι από ολόκληρο τον τότε γνωστό κόσμο, την Ευρώπη, την Αφρική και την Ασία αντίστοιχα, διαλογίζονται πάνω στο ζήτημα, έχοντας απόψεις που συμπίπτουν, ίσως επειδή οι απόψεις που εκφράζουν είναι οι απόψεις που ο ιστορικός θέλει να μεταδώσει στους κοινωνούς του έργου του με τη δημιουργία ενός ηθικού πλαισίου, το οποίο διαμορφώνει ακριβώς για να προσδώσει στις ιστορίες του ένα βαθύτερο, ηθικό και οικουμενικό νόημα.

Ποιός άνθρωπος όμως θα μπορούσαμε τελικά να πούμε ότι είναι ευτυχισμένος; Ως πρώτο παράδειγμα ευδαίμονος ανθρώπου, ο Ηρόδοτος μας παρουσιάζει την ιστορία του Τέλλου του Αθηναίου, ενός ευκατάστατου, για τα μέτρα της πόλης και της εποχής του, πολίτη, ο οποίος μαθαίνουμε ότι ζούσε σε μία ευτυχισμένη πατρίδα, έχοντας αποκτήσει «πολλά ωραία και ενάρετα παιδιά», από τα οποία πρόλαβε να δει να γεννώνται τέκνα, τα οποία έζησαν όλα. Κυρίως όμως «το τέλος της ζωής του ήταν ένδοξο. Σε μία μάχη των Αθηναίων με τη γειτονική τους Ελευσίνα στην οποία πολέμησε κι αυτός, ανάγκασε τον εχθρό ν' αλλάξει πορεία κι έπεσε πολεμώντας γενναία. Οι Αθηναίοι τον έθαψαν με μεγάλες τιμές στο μέρος όπου σκοτώθηκε» (I, 30).

Βλέπουμε λοιπόν ότι ο ένδοξος θάνατος στο πεδίο της τιμής βρίσκεται στην κορυφή του πίνακα αξιών του Ηρόδοτου, όπως ακριβώς συνέβαινε και στην περίοδο που περιγράφουν τα ομηρικά έπη, ισοδυναμώντας με την εικόνα της ευτυχίας, η οποία από τη στιγμή που δεχόμαστε ότι δεν είναι ποτέ σταθερή, μπορεί να «μετρηθεί» μόνο μετά το πέρας του βίου των ανθρώπων. Ως δεύτερο παράδειγμα αναφέρεται η γνωστή ιστορία των δύο αδελφών, Κλέοβι και Βίτωνα, οι οποίοι έσυραν το αμάξι της μητέρας τους (η οποία ήταν έρεια της Ήρας στο Άργος), σε απόσταση 45 περίπου σταδίων, προκειμένου να μεταβεί η μητέρα τους στο ναό της θεάς. Έφτασαν στο ναό επευφημούμενοι από τους συμπολίτες τους, οι οποίοι τους μακάριζαν για το ήθος και τη σωματική τους δύναμη, ενώ οι γυναίκες των Αργείων μακάριζαν με τη σειρά τους την μητέρα τους, επειδή είχε κάνει τέτοια παιδιά.

«Αλλά είχαν και ωραίο θάνατο» μας λέει ο Ηρόδοτος, δια στόματος Σόλωνα. «Η μάνα τους ευτυχισμένη και για τον άθλο τους και για τη φήμη των παιδιών της, στάθηκε μπροστά στο άγαλμα της Ήρας και παρακάλεσε τη θεά να δώσει στα παιδιά της, τον Κλέοβι και τον Βίτωνα, που τόσο την είχαν τιμήσει, ό,τι καλύτερο είναι δυνατόν ν' αποκτήσει άνθρωπος. Μετά από την ευχή αυτή, αφού έκαναν τις θυσίες και γλέντησαν, τα δύο αδέρφια κοιμήθηκαν στο ιερό και δεν ξύπνησαν πια...»⁹. Ένας

την καλή την τύχη στη γενιά βαριά κακομοιριά θενά φυτρώσει. Μα εγώ απ' τους άλλους χωριστά έχω δική μου γνώμη και για μένα η ασέβεια μόνο τα πολλά παιδιά γεννά που μοιάζουμε της μάνας που τα 'γέννα- ενώ στα δίκαια σπίτια πάντα μία καλλίτεκνη βαστάει ευτυχία».

⁸ Βλ. Ηροδ., VII, 10.5, απόσπασμα το οποίο καταγράψαμε λίγο παραπάνω.

⁹ Βλ. Ηροδ., I, 31. Μαθαίνουμε ακόμη ότι οι Αργείοι, έκαναν αγάλματα τον Κλέοβι και τον Βίτωνα, τα οποία αφιέρωσαν στους Δελφούς, σε ένδειξη «ότι ήταν άριστοι άνδρες». Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι υπολογίζοντας κάθε στάδιο με 192 περίπου μέτρα, προκύπτει ότι τα δύο αδέρφια διένυσαν, τραβώντας την άμαξα της μητέρας τους, απόσταση μεγαλύτερη των 8,5 χιλιομέτρων!



«ωραίος θάνατος» με υστεροφημία, είναι συνεπώς σύμφωνα με τον αξιακό χάρτη που διαμορφώνει ο Ηρόδοτος, ό,τι καλύτερο μπορεί να αποκτήσει ο άνθρωπος.

Η ανδρεία αποτελεί βέβαια μία από τις πρωταρχικές αρετές, η οποία θαυμάζεται σε ειρήνη και σε πόλεμο από όλους, όπως συνέβαινε και κατά την ηρωική εποχή που περιγράφουν τα ομηρικά έπη¹⁰. Είναι αξιοσημείωτο ένα γεγονός το οποίο περιγράφει ο Ηρόδοτος (βλ. ΙΙΙ, 55), το οποίο σχετίζεται με μία πολιορκία της πόλης της Σάμου από τους Λακεδαιμονίους. Ο Ηρόδοτος αναφέρει, συγκεκριμένα, ότι αν όλοι οι Λακεδαιμόνιοι είχαν πολεμήσει «όπως ο Αρχίας και ο Λυκώπης, η Σάμος θα είχε κυριευθεί», καθώς οι δύο αυτοί οπλίτες της Σπάρτης αναφέρεται ότι κατάφεραν να εισέλθουν μόνοι στο τείχος της Σάμου, κυνηγώντας τους υπερασπιστές του, όμως αποκλείστηκαν μέσα σε αυτό και τελικά σκοτώθηκαν. Ο ίδιος ο Ηρόδοτος μας πληροφορεί ότι γνώρισε τον τρίτο απόγονο (εγγονό) του Αρχία στο δήμο της καταγωγής του, τον δήμο της Πιτάνης στη Σπάρτη, ο οποίος «από τους ξένους, τιμούσε περισσότερο τους Σάμιους». Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι ο πατέρας αυτού, δηλαδή ο γιος του Αρχία, είχε ονομασθεί Σάμιος, σε ανάμνηση του ηρωικού θανάτου του πατέρα του στη Σάμο. Αυτός λοιπόν ο εγγονός του Αρχία, φέρεται πως είπε στον Ηρόδοτο ότι τιμούσε πολύ τους Σάμιους, επειδή είχαν θάψει τον παππού του με «δημοσία δαπάνη». Είναι πράγματι εκπληκτικό το γεγονός ότι οι Σάμιοι τίμησαν έτσι έναν εχθρό τους, τον οποίο οι ίδιοι σκότωσαν, καθώς είχε

¹⁰ Βλ. περισσότερα για το ζήτημα εις Κομητούδη Δ., Η τέχνη του πολέμου στην Ιλιάδα του Ομήρου - Οι μυθικές αρχές και η μετέπειτα εξέλιξη, Στρατιωτική Επιθεώρηση, εκδ. ΓΕΣ/7° ΕΓ, Ιαν.-Φεβ. 2008, σελ. 6-19.

εισβάλει στη χώρα τους, αναγνωρίζοντας την ανδρεία του στη μάχη, ένεκα δε της πράξης τους αυτής, ένιωθαν στο εξής απέναντι όλων των Σαμίων τεράστια ευγνωμοσύνη οι συγγενείς του Αρχία πίσω στη Σπάρτη.

Ένα ακόμη γεγονός αξίζει να καταγραφεί εδώ, καθώς φανερώνει την πρωτοκαθεδρία που έχει, αλλά και την αναγνώριση που απολαμβάνει η πολεμική αξία και αρετή στον Ηρόδοτο. Στο γεγονός αυτό, το οποίο προηγήθηκε της καθόδου των Περσών στην κυρίως Ελλάδα, φέρονται εμπλεκόμενα τρία ελληνικά καράβια (ένα από την Τροιζήνα, ένα από την Αίγινα κι ένα Αθηναϊκό), τα οποία παραφύλαγαν, στο πλαίσιο κατασκοπευτικής-αναγνωριστικής επιχείρησης, τον Περσικό στόλο στο νησί της Σκιάθου (βλ. Ηροδ., VII, 179). Οι Πέρσες καταδίωξαν τα καράβια αυτά, και το αιγινήτικο καράβι ήταν εκείνο που πρόβαλε τη μεγαλύτερη αντίσταση. Ο Ηρόδοτος αναφέρει εδώ το όνομα ενός από τους Αιγινήτες οπλίτες, ο οποίος αγωνίστηκε τόσο ηρωικά που ακόμη και οι Πέρσες θέλησαν να τον σώσουν από το θάνατο, ο οποίος ήταν πολύ πιθανός λόγω των πολλαπλών τραυμάτων του.

Μας λέει συγκεκριμένα ότι: «...ο Πυθέας, ο γιος του Ισχενού, αγωνίστηκε ηρωικά εκείνη την ημέρα. Καθώς το καράβι κυριευόταν, αυτός πολεμούσε πάντα, ώσπου κατακρεουργήθηκε ολόκληρος. Επειδή πέφτοντας δεν πέθανε, αλλά ανάπνεε ακόμη, οι Πέρσες που ήταν στα καράβια θέλησαν οπωσδήποτε να τον σώσουν εξαιτίας της ανδρείας του. Άλειψαν τις πληγές του με σμύρνα, τις έδεσαν με λινό ύφασμα και τις τύλιξαν με επιδέσμους. Όταν επέστρεψαν στο στρατόπεδό τους, τον περιέφεραν και τον έδειχναν γεμάτοι χαρά σε όλον τον στρατό και τον περιποιούνταν. Τους άλλους που είχαν πιάσει στο ίδιο καράβι, τους επιδείκνυαν σαν ανδράποδα» (βλ. Ηροδ. VII, 181).

Η αναγνώριση της πολεμικής αρετής φαίνεται λοιπόν ότι μπορούσε να υπερβεί, μέχρι την εποχή τουλάχιστον των μηδικών πολέμων, ακόμη και τα ισχυρά πάθη που γεννά ο πόλεμος. Η πρωτεύουσα θέση της στον πίνακα αξιών της εποχής, τόσο των Ελλήνων όσο και των βαρβάρων, μπορεί να εξηγήσει το γιατί η διαπίστωση της ύπαρξης της στο πρόσωπο ενός μαχητή μπορούσε ακόμη και να σβήσει το μίσος μεταξύ των αντιμαχομένων και να το αντικαταστήσει με τον ειλικρινή θαυμασμό, όπως συνέβη στην προαναφερόμενη περίπτωση με τον Πυθέα από την Αίγινα.

Εκτός όμως απ' την ανδρεία στη μάχη, μία ακόμη σπουδαία αρετή, η οποία αποτελεί επίσης ζητούμενο και θαυμάζεται από όλους τους Έλληνες και βάρβαρους, είναι η σωφροσύνη. «Όταν οι άνθρωποι σκέφτονται σωστά, τις περισσότερες φορές και η επιτυχία είναι βεβαία· όταν δεν σκέφτονται σωστά, ούτε ο θεός θέλει να τους βοηθήσει» φέρεται να λέει ο Θεμιστοκλής, κλείνοντας το λόγο του προς τον Ευρυβιάδη, ενώπιον του Συμβουλίου των αρχηγών των ελληνικών δυνάμεων στη Σαλαμίνα, προκειμένου να τον πείσει να παραμείνουν εκεί, ώστε η ναυμαχία να πραγματοποιηθεί στο πιο κατάλληλο, στενότερο σημείο της θάλασσας (Ηροδ. VIII, 60 ad fin.). Οι πρεσβευτές άλλωστε που είχαν σταλεί νωρίτερα στον τύραννο Γέλωνα των Συρακουσών, ζητώντας τη συνδρομή του στον κοινό αγώνα των Ελλήνων κατά των βαρβάρων, αναφέρουν κλείνοντας το λόγο τους, ότι όποιος παίρνει σωστές αποφάσεις, έχει τις

περισσότερες φορές και καλά αποτελέσματα (VII, 157 ad fin.)¹¹.

Η σωφροσύνη είναι αυτή που οδηγεί τους ανθρώπους σε υπομονετική αντιμετώπιση όλων των ζητημάτων που τους απασχολούν, ενώ η αφροσύνη και η γρήγορη και επιπόλαια αντιμετώπιση των προβλημάτων γεννά σφάλματα, από τα οποία έρχονται συνήθως μεγάλες συμφορές. Αυτό βάζει ο Ηρόδοτος να λέει μεταξύ άλλων ο συνετός Αρτάβανος, θεός του Ξέρξη, στον βασιλιά



ανηψιό του, ο οποίος απερίσκεπτα αποφάσισε να εκστρατεύσει εναντίον της Ελλάδος: «Η πολλή βιασύνη στην απόφαση προκαλεί σφάλματα και από αυτά προκύπτουν συνήθως μεγάλες ζημιές· η υπομονή όμως παρέχει μεγάλο κέρδος που ίσως δεν φαίνεται αμέσως, με τον καιρό όμως το βλέπει ο άνθρωπος» (VII, 10, 6) Παρακάτω ο ίδιος λέει ακόμη τα εξής: «Κρίνω, βασιλιά μου, ότι είναι προτέρημα να σκέπτεται κανείς ορθά αλλά και να είναι πρόθυμος να ακολουθήσει καλές συμβουλές» (VII, 16), για να δώσει τελικά και τον ορισμό, θα λέγαμε, της φρόνησης, και του συνετού ανθρώπου συνακόλουθα, δογματίζοντας ότι «άριστος άνθρωπος είναι εκείνος που όταν μεν καταστρώνει ένα σχέδιο, σκέπτεται και τα ζυγιάζει όλα προσεκτικά, είναι δε τολμηρός όταν αναλαμβάνει δράση» (VII, 49 ad fin.).

Σε αντιδιαστολή με τις αρετές που προαναφέρονται, βλέπουμε ότι σημαντικά ελαττώματα μπορούν να οδηγήσουν έναν άνθρωπο στο χαμό. Ο Πέρσης Οτάνης, για παράδειγμα, πριν από την εκλογή του Δαρείου στο θρόνο της αυτοκρατορίας, μιλώντας για τη μοναρχία, θεωρεί ότι αποκλείεται να πρόκειται για κάτι σωστό, αφού επιτρέπει στο μονάρχη να κάνει ανεξέλεγκτα ό,τι θέλει. Πιστεύει ότι η υπεροψία που προέρχεται από τη θέση του αυτή και ο φθόνος, ο οποίος είναι έμφυτος στους ανθρώπους, αλλάζουν σίγουρα τον άνθρωπο, ο οποίος ακόμη κι αν είναι άριστος πριν αναλάβει την εξουσία, καταλήγει στην πορεία να συμπεριφέρεται άδικα, γεμάτος κακία για όλους τους άλλους: «Αν γίνει μονάρχης ο άριστος των ανθρώπων, θα αλλάξει αμέσως συμπεριφορά. Θα γεμίσει υπεροψία από τα

¹¹ Για την αξία της σωφροσύνης ως αρετής, βλ. και Θουκ., I, 84.3, όπου ο βασιλιάς Αρχίδαμος μιλά στη συνέλευση των Σπαρτιατών, προσπαθώντας να αποτρέψει την έκρηξη του Πελοποννησιακού Πολέμου.

αγαθά τα οποία θα έχει λόγω της θέσης του αυτής και ο φθόνος είναι μέσα στη φύση του ανθρώπου. Έχοντας τα δύο αυτά, γεμίζει κακία και κάνει πολλά άδικα πράγματα, άλλα από αυτά παραγεμισμένος από την υπεροψία του και άλλα από φθόνο...» (Ηροδ. III, 80).

Νωρίτερα ο Ηρόδοτος μας είχε πληροφορήσει για τις αιτίες που οδήγησαν τον Κροίσο στην απόφασή του να εκστρατεύσει εναντίον των Περσών του Κύρου, γεγονός που κατέληξε στην ήττα και την αιχμαλώτισή του και τον παραλίγο θάνατό του στην πυρά. Δεν ήταν άλλες από την απληστία του, την απερισκεψία του και το πάθος του για εκδίκηση. Απληστία, γιατί ήθελε να προσθέσει μία νέα επαρχία στο βασίλειό του· απερισκεψία, γιατί δεν είχε τη φρόνηση να ερμηνεύσει σωστά έναν -διφορούμενο ομολογουμένως - χρησμό του μαντείου των Δελφών και τέλος, πάθος για εκδίκηση γιατί ήθελε να εκδικηθεί τον Κύρο, ο οποίος είχε ανατρέψει τον Αστυάγη, γιο του Κυαξάρη, βασιλιά των Μήδων και γαμπρό του Κροίσου, κρατώντας τον αιχμάλωτο (I, 73). Ο Ηρόδοτος πιστεύει ότι η ισορροπία των ανθρώπινων πραγμάτων έχει θεία και ηθική επικύρωση. Το να προσπαθήσεις να την ανατρέψεις, όπως επιχείρησε ο Κροίσος εκστρατεύοντας εναντίον των Περσών, στην επιθυμία του να γίνει κύριος ολόκληρης της Ασίας, ή όπως επιχείρησαν αργότερα οι Πέρσες βασιλείς, Δαρείος και Ξέρξης, εκστρατεύοντας εναντίον της Ελλάδος, στην επιθυμία τους να γίνουν κύριοι Ασίας και Ευρώπης, είναι σαν να προκαλεις την αντίδραση της θεότητας και την αναπόφευκτη επέμβαση της για την αποκατάσταση της διασαλευμένης δικαιοσύνης¹².

Η ύπαρξη κάποιων πρωταρχικών αρετών, όπως είναι, κυρίως, η ανδρεία και η σωφροσύνη, και η έλλειψη σοβαρών ελαττωμάτων, όπως είναι κυρίως η υπεροψία, ο φθόνος, η απερισκεψία και η αλαζονεία, μπορούν λοιπόν να σκιαγραφήσουν τον ενάρετο άνθρωπο, προς τον οποίο ακόμη και οι θεοί παρέχουν βοήθεια. Ειδικότερα στον πόλεμο, ο οποίος βλέπουμε ότι έχει διατηρήσει το χαρακτήρα δοκιμασίας της αρετής, θυμίζοντας περισσότερο αθλητική αναμέτρηση, τον οποίο χαρακτήρα είχε

¹² Οι Πέρσες υπερέβησαν τα φυσικά όρια μεταξύ Ασίας και Ευρώπης με το γεφύρωμα του Βόσπορου, η πρώτη διάβαση του οποίου έγινε από το στράτευμα του Δαρείου και περιγράφεται από τον Ηρόδοτο πολύ συνοπτικά (IV, 87-89). Μαθαίνουμε πάντως ότι την κατασκευή της πλοιογέφυρας αυτής, επέβλεπε ένας Έλληνας μηχανικός, ο Μανδροκλής από τη Σάμο, ο οποίος ανταμείφθηκε γι' αυτό πλουσιοπάροχα από τον Πέρση βασιλιά. Αμέσως όμως έσπευσε να παραγγείλει έναν πίνακα με ζωγραφία της γέφυρας, τον οποίο αφιέρωσε στο ναό της Ήρας στη Σάμο, με επιγραφή η οποία κατέληγε: «...κι αφού εξετέλεσε το σχέδιο του βασιλιά Δαρείου, εκείνος πήρε το στεφάνι, οι δε Σάμιοι τη δόξα» (IV, 88). Τη στιγμή του μεγαλύτερου επιτεύγματός του, ο ευσεβής Έλληνας μηχανικός υποτάσσεται λοιπόν στους θεούς, αποφεύγοντας το αμάρτημα της ύβρεως. Πόσο αντίθετη παρουσιάζεται η συμπεριφορά του Ξέρξη δέκα χρόνια αργότερα, πράγμα άλλωστε που ο Ηρόδοτος επιδιώκει να μην περάσει απαρατήρητο από τους αναγνώστες του! Ο Ξέρξης εμφανίζεται να πιστεύει ότι το πέρασμα των στενών είναι αναφαίρετο δικαίωμά του, μια καταιγίδα όμως ακυρώνει τα σχέδιά του, δίνοντάς μας την αίσθηση ότι η ίδια η φύση και η θεία βούληση αντιτίθενται σε αυτά, πράγμα το οποίο δεν φαίνεται πάντως να κατανοεί ο υπερόπτης βασιλιάς. Διατάζει να μαστιγωθεί ο Ελλησποντος, να στιγματιστεί με πυρωμένο σίδερο και να υβριστεί: «Πικρό νερό, ο άρχοντάς μας σε τιμωρεί επειδή τον αδίκησες ενώ δε σε έβλαψε σε τίποτα. Θεε δε θεε ο βασιλιάς Ξέρξης θα σε περάσει. Και δίκαια κανείς δε σου προσφέρει σπονδές γιατί είσαι ένα θολό και αλυμρό ρέμα» (VII, 35). Παρά το ότι η γέφυρα τελικά κατασκευάζεται και ο Περσικός στρατός περνά ξανά στην Ευρώπη, το ανόμημα που διέπραξε ο Ξέρξης φτάνοντας σε σημείο ύβρεως, προδιαγράφει τον όλεθρό του και την αποτυχία της εκστρατείας του, γεγονός που επισφραγίζεται κι από έναν οϊωνό· καθώς ξεκινούσε, μαθαίνουμε ότι «ο ήλιος χάθηκε από τον ουρανό κι εξαφανίστηκε» (VII, 37).

αποκτήσει ήδη από την ομηρική παράδοση¹³, το να είναι κάποιος, και ιδιαίτερα ο μαχητής, ενάρτεος, αποκτά μία ιδιαίτερη σημασία. Παρόλα αυτά, πρέπει να τονιστεί ότι ο πόλεμος δεν εκθειάζεται από τον Ηρόδοτο. Είναι σημαντικό να λαμβάνει κανείς μέρος σε αυτόν, όταν τελικά ξεσπά, με γενναιότητα και σύνεση· και είναι τα προτερήματά του αυτά τα οποία επαινούνται, δηλαδή η ανδρεία και η σωφροσύνη που πρέπει να επιδεικνύει σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής του, όχι ο ίδιος ο πόλεμος.

Όμως, ο πολίτης πρέπει απαραίτητως να είναι σε θέση να υπερασπιστεί την πόλη και τον κόσμο του. Θα πρέπει να ασκείται στα πολεμικά, όχι λατρεύοντας τον πόλεμο, αλλά για να είναι έτοιμος να προασπίσει τις ελευθερίες του, των δικών του και της πόλης του, που ταυτίζονται απόλυτα. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν οι κατακτημένοι Λυδοί επαναστάτησαν με αρχηγό τον Πακτύη για να αποτινάξουν τον Περσικό ζυγό και ο Κύρος ρώτησε τον Κροίσο, πρώην βασιλέα τους και νυν σύμβουλό του, προκειμένου να μάθει το πώς θα ήταν καλύτερο να χειριστεί την υπόθεση¹⁴, ο Ηρόδοτος βάζει στο στόμα του Κροίσου την παρακάτω απάντηση:

«Συγχώρησε τους Λυδούς και διέταξέ τους τα εξής, ώστε να μην επαναστατήσουν ξανά και να μην είναι επικίνδυνοι. Απαγόρευσέ τους να έχουν πολεμικά όπλα και διέταξέ τους να φορούν χιτώνες από μέσα από τα ρούχα και κοθόρνους για παπούτσια και πρότρεψέ τους να μαθαίνουν στα παιδιά τους κιθάρα, τραγούδι και εμπόριο και γρήγορα θα τους δεις, βασιλιά μου, από άντρες να γίνονται γυναίκες κι έτσι δεν θα είναι επικίνδυνοι ότι θα επαναστατήσουν. Η συμβουλή άρεσε στον Κύρο, ο θυμός του έπεσε και είπε ότι τη δέχεται» (I, 155-156).

Οι σύγχρονοι του Ηροδότου ήταν σε θέση να αντιληφθούν πλήρως για τι πράγμα μιλά ο ιστορικός, αφού οι Λυδοί της εποχής τους είχαν τη φήμη ενός λαού εκθηλυμένου, εξαιρετικά μαλθακού, που αγαπούσε την πολυτέλεια, την οικονομική ευμάρεια και την απαλή μουσική (λυδικόν μέλος). Τα αντίθετα λοιπόν έπρεπε να πράττουν εκείνοι, αν ήθελαν να διατηρήσουν τη δύναμη και συνακόλουθα την ελευθερία και ανεξαρτησία τους.

Ο πόλεμος βέβαια των Λυδών εναντίον των Περσών είχε λήξει με την ολοκληρωτική υποταγή των πρώτων στα στρατεύματα του Κύρου, ο δε Κροίσος, γλίτωσε από την πυρά με την επίκληση του ονόματος του Σόλωνα, όπως γλαφυρά περιγράφεται από τον Ηρόδοτο στο Πρώτο Βιβλίο των Ιστοριών του (I, 86-87). Στην ερώτηση του Κύρου γιατί εκστράτευσε εναντίον του, ο Ηρόδοτος βρίσκει την ευκαιρία να βάλει στο στόμα του Κροίσου τα παρακάτω λόγια, τα οποία είναι άκρως διαφωτιστικά για τη θέση που παίρνει ο ιστορικός απέναντι στον πόλεμο: «Βασιλιά, όλα αυτά τα έκανα για την ευτυχία τη δική σου και για τη δική μου δυστυχία. Αίτιος όλων αυτών είναι ο θεός των Ελλήνων που με παρέσυρε να εκστρατεύσω εναντίον σου¹⁵. Κανείς δεν είναι

¹³ Βλ. περισσότερα για το θέμα αυτό εις *Κοτρώνη Ε., Αθλητισμός και Ομηρική Ποίηση - Η αποτύπωση του αθλητικού πνεύματος των Αρχαίων Ελλήνων στα Ομηρικά Έπη, Στρατιωτική Επιθεώρηση*, εκδ. ΓΕΣ/7^ο Ε.Γ., Ιουλ.-Αυγ. 2007, σελ. 28-43.

¹⁴ «Κροίσε, πώς θα τελειώσουν αυτά που μου συμβαίνουν; Μου φαίνεται ότι οι Λυδοί δεν θα πάψουν να δημιουργούν προβλήματα τόσο σε μένα όσο και στον εαυτό τους. Σκέπτομαι μήπως το καλύτερο θα ήταν να τους πουλήσω όλους δούλους» (Ηροδ., I, 155).

¹⁵ Ο Κροίσος αναφέρεται στο χρησμό του Μαντείου των Δελφών, που του προμήνυε ότι εάν εκστρατεύσει

τόσο ανόητος ώστε να προτιμά τον πόλεμο από την ειρήνη. Όσο υπάρχει ειρήνη, τα παιδιά κηδεύουν τους γονείς τους, ενώ όταν ξεσπάει ο πόλεμος, οι γονείς κηδεύουν τα παιδιά τους. Αλλά έτσι θα το 'θελαν οι θεοί να γίνουν τα πράγματα...».

Δομώντας έτσι τον κατάλογο των ηθικών αξιών του ο Ηρόδοτος, και παρουσιάζοντας τη θέση του Κροίσου (που αναμφίβολα είναι η δική του θέση) σε σχέση με τον πόλεμο, προσεγγίζει όχι μόνο τα έργα των φιλοσόφων της εποχής του, αλλά και τα ποιητικά έργα των μεγάλων μας τραγικών, όπως θα διαπιστώσουμε αμέσως παρακάτω, φανερώνοντας τη γόνιμη αλληλεπίδραση που υπήρχε μεταξύ όλων των πνευματικών δημιουργιών στην Ελλάδα της κλασικής εποχής.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ

Σημαντική πηγή πληροφόρησης για τον τρόπο με τον οποίο οι Έλληνες της κλασικής εποχής αντιμετώπιζαν τον πόλεμο, αποτελούν τα έργα της τραγικής και κωμικής ποίησης που έφτασαν μέχρι τις μέρες μας¹⁶, όλα αθηναϊκής παραγωγής του 5ου π.Χ. αιώνα, τα οποία αγγίζουν ένα επίπεδο οικουμενικότητας που τα κάνει να υπερβαίνουν τα γεωγραφικά και ιστορικά πλαίσια μέσα στα οποία γράφτηκαν, απηχώντας βέβαια ταυτόχρονα τους προβληματισμούς και την κοινωνικοπολιτική κατάσταση της εποχής τους.

Θεωρείται, εύλογα, ότι οι συνθήκες κάτω από τις οποίες έγινε η επιλογή τους, αντικατοπτρίζουν μεν τις καλλιτεχνικές και πνευματικές προτιμήσεις των Ελλήνων, τα αναγάγουν όμως επίσης, σε κοινή πολιτιστική κληρονομιά όλων των ανθρώπων, όλων των εποχών. Είναι άλλωστε φυσιολογικό τα έργα τα οποία γνώρισαν μεγάλη επιτυχία στον καιρό τους, καθώς και την επιδοκιμασία της κοινής γνώμης, να είναι αυτά ακριβώς τα οποία επέλεξαν να διατηρήσουν αργότερα οι Αλεξανδρινοί λόγιοι

εναντίον των Περσών, θα καταστρέψει μία ισχυρή αυτοκρατορία (Ηροδ. Ι, 53), χρησμός που επαληθεύθηκε, μόνο που η αυτοκρατορία που καταστράφηκε ήταν η δική του!

¹⁶ Είναι αξιοσημείωτο ότι ενώ από το 484 π.Χ. (που ήταν η πρώτη νίκη του Αισχύλου στα Διονύσια, στα οποία διδάσκονταν τρεις τριλογίες ετησίως, δηλαδή εννέα τραγωδίες το χρόνο) μέχρι το 405 π.Χ. (έτος κατά το οποίο διδάχθηκαν τραγωδίες του Ευριπίδη μετά το θάνατό του), παραστάθηκαν, συμπεριλαμβανομένων των έξι τραγωδιών το χρόνο που παρουσιάζονταν στα Λήναια από το 432 π.Χ., περίπου 900 τραγωδίες, από αυτές μέχρι τις μέρες μας έχουν σωθεί πλήρεις μόλις 32 (7 του Αισχύλου, 7 του Σοφοκλή και 18 του Ευριπίδη). Από αυτές, σε πολεμικές συγκρούσεις αναφέρονται οι 19, παρέχοντάς μας τη δυνατότητα να αντλήσουμε ενδιαφέροντα στοιχεία για μεγάλα θέματα φιλοσοφικής αναζήτησης σχετικά με τον πόλεμο και πάνω σε ό,τι αυτός συνεπάγεται για τον άνθρωπο και τον κόσμο του.



του 3ου π.Χ. αιώνα¹⁷.

Τα σωζόμενα έργα που ασχολούνται περισσότερο με τον πόλεμο, με χρονολογική σημείωση παραστάσεων, είναι τα εξής:

Του Αισχύλου, Πέρσαι (472), Επτά επί Θήβας (468 ή 467), Ικέτιδες (γύρω στο 463), Αγαμέμνων (458), Προμηθεύς δεσμώτης (;)¹⁸.

Του Σοφοκλή, Αίας (ανάμεσα στο 450 και 445), Αντιγόνη (441), Φιλοκτήτης (409), Οιδίπους επί Κολωνών (έργο που διδάχθηκε το 401 π.Χ., μετά το θάνατο του ποιητή).

Του Ευριπίδη, Ηρακλείδαι (430 ή 429), Ανδρομάχη (ανάμεσα στο 429 και 425), Εκάβη (425 και 424), Ικέτιδες (ανάμεσα στο 422 και 420), Ηρακλής μαινόμενος (ανάμεσα στο 420 και 415), Τρωάδες (415), Ιφιγένεια η εν Ταύροις (ανάμεσα στο 414 και 412), Ελένη (412), Φοίνισσαι (409 ή 408), Ιφιγένεια η εν Αυλίδι (405).

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθούν τέσσερις από τις κωμωδίες του Αριστοφάνη: Αχαρνείς (425), Ιππείς (424), Ειρήνη (421) και Λυσιστράτη (411)¹⁹.

Τα περισσότερα από τα έργα αυτά παρουσιάζουν διάφορες πλευρές του πολέμου, από τις απαρχές μέχρι την κατάληξή του. Ωστόσο, όλα έχουν ένα κοινό σημείο: δεν δοξάζουν τον πόλεμο. Στην καλύτερη περίπτωση, ο πόλεμος είναι το αναγκαίο κακό για να αμυνθεί κανείς όταν όλα τα άλλα μέσα έχουν αποτύχει, και στη χειρότερη, πρόκειται για μία τρέλα, η οποία πυροδοτείται από τον εγωισμό ή την υπερφίαλη ηλιθιότητα ορισμένων.

Ας εξετάσουμε το ζήτημα κάπως αναλυτικότερα: Τυπικό θέμα, το οποίο περιλαμβάνεται σε πολλά από τα τραγικά έργα της κλασικής περιόδου, αποτελεί η αφήγηση από κάποιον αγγελιοφόρο, της μάχης η οποία μόλις έλαβε χώρα (βλ. Ευριπίδη, Ηρακλείδαι, στ. 800-866, Ικέτιδες, στ. 653-725). Καμία όμως από τις αφηγήσεις αυτές δε φτάνει την περιγραφή της ναυμαχίας της Σαλαμίνας, την οποία αφηγείται ο αγγελιοφόρος στην Άτοσσα, μητέρα του Ξέρξη, στους Πέρσες του Αισχύλου, περιγραφή η οποία αποτέλεσε ίσως υπόδειγμα και για άλλες παρόμοιες περιγραφές μαχών στις τραγωδίες που ακολούθησαν²⁰. Ο αγγελιοφόρος περιγράφει εδώ τα πάντα: την αφροσύνη του εισβολέα, τον οποίο οι θεοί έχουν ήδη καταδικάσει για την ύβρη του να θέλει να ανατρέψει την παγκόσμια τάξη πραγμάτων εισβάλλοντας στην Ευρώπη· την αντίθεση μεταξύ της υποταγής των Περσών στο Μεγάλο Βασιλέα και της πατριωτικής φλόγας των ελεύθερων από δυνάστη Ελλή-

¹⁷ Ήδη από την εποχή του *Λυκούργου* του Αθηναίου, μαθαίνουμε ότι είχαν διατηρηθεί στα αθηναϊκά αρχεία αντίγραφα των πιο σημαντικών δραματικών έργων (του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη), τα οποία «ο γραμματέας της πόλης όφειλε να αναγιγνώσκει στους ηθοποιούς που καλούνταν να ερμηνεύσουν τα έργα αυτά. Πράγματι, δεν επιτρεπόταν πλέον οποιαδήποτε απόκλιση από το επίσημο αυτό κείμενο». Βλ. Πλούταρχος, *Βίοι δέκα ρητόρων*, 841 f.

¹⁸ Για μία αξιολογική παρουσίαση και ανάλυση των τραγωδιών του Αισχύλου, βλ. Μαυρόπουλου Θ.Γ., *Αισχύλος* (Πέρσαι, Επτά επί Θήβας, Ικέτιδες, Προμηθεύς δεσμώτης, Αγαμέμνων, Χοηφόροι, Ευμενίδες), εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2005.

¹⁹ Κωμωδίες οι οποίες βρίσκονται συγκεντρωμένες, σε όμορφη νεοελληνική μετάφραση, στο έργο του Σταύρου Θρ., *Οι Κωμωδίες του Αριστοφάνη*, 9η εκδ. ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 2004.

²⁰ Η περιγραφή του Αισχύλου, θεωρείται καλύτερη κι από εκείνη του Ηρόδοτου, ο οποίος έγραψε σαράντα χρόνια αργότερα, με άφθονο στα χέρια του και προσεχτικά διαλεγμένο υλικό. Βλ. για τη διαπίστωση αυτή, Murray G., *Αισχύλος, ο Δημιουργός της Τραγωδίας*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1989, σελ. 100, Michelini A. N., *Tradition and Dramatic Form in the Persians of Aeschylus*, Cincinnati Classical Studies, 1982.

ων που υπερασπίζονται τα εδάφη τους· την ανάπτυξη του ελληνικού στόλου εν είδει φάλαγγας οπλιτών, υπό τους ύμνους του παιάνα στον Απόλλωνα και του ήχου της σάλπιγγος²¹. τη μετωπική σύγκρουση που συνεχίζεται με ατομικές συμπλοκές· το πεδίο της μάχης (η θάλασσα εν προκειμένω), γεμάτο με πτώματα και θραύσματα τσακισμένων караβιών²². τέλος, την ολοκληρωτική κατατρόπωση των Περσών χάρη στους Έλληνες πολεμιστές που χτυπούν με πέτρες και τόξα τους επιλεκτικούς Πέρσες, οι οποίοι βρίσκονταν στη νήσο Ψυττά-

λεια, κάτω από την άγρυπνη επιτήρηση του θεού Πάνα, και τη διαταγή του Ξέρξη προς το στρατό του για άμεση φυγή²³ (βλ. Αισχύλου, Πέρσαι, στ. 353-471).

Οι περιγραφές βέβαια των μαχών και των στρατευμάτων στις τραγωδίες, είναι σχετικά ολιγάριθμες και ίσως λιγότερο πρωτότυπες από τις αντίστοιχες περιγραφές των ιστορικών. Έχουμε, παραδείγματος χάριν, αποσπάσματα που περιγράφουν τις ασχολίες ενός στάσιμου στρατού ή στόλου και του φυσικού χώρου όπου βρίσκονται (Ιφιγένεια η εν Αυλίδι, στ. 189-302 και στ. 1319-1329), τις προετοιμασίες για μάχη (Ηρακλείδαι, στ. 335-340 και στ. 389-402), την εκτόξευση κατάρων προς τους αντιπάλους από βίαιους πολεμιστές, κατάρες που θα στραφούν τελικά εναντίον τους (Επτά επί Θήβας, στ. 437-446), περιγραφές πολιορκιών πόλεων και της τραχιάς ζωής όσων μετέχουν σε αυτές (Αγαμέμνων, στ. 556-566), τη δίωξη λιποτακτών (Ηρακλείδαι, στ. 843-863), την αλληλεξάρτηση των οπλιτών σε μία φάλαγγα οπλιτών (Ηρακλής μαινόμενος, στ. 191-194)²⁴, περιγραφές των συνθηκών που επικρατούν λίγο πριν από την επίθεση, τη βιαιότητα της οπλιτικής σύγκρουσης, το χάος που επακολουθεί στο πεδίο της μάχης, το οποίο εμποδίζει να διακρίνει κανείς καθαρά ακόμη και τον περιβάλλοντα χώρο: «...διότι άδεια είναι τα λόγια κι αυτών που τα ακούν κι εκείνου που

Στην καλύτερη περίπτωση, ο πόλεμος είναι το αναγκαίο κακό για να αμυνθεί κανείς όταν όλα τα άλλα μέσα έχουν αποτύχει, και στη χειρότερη, πρόκειται για μία τρέλα, η οποία πυροδοτείται από τον εγωισμό ή την υπερφίαλη ηλιθιότητα ορισμένων...

²¹ «Και πρώτα η δεξιά η πτέρυγα έβγαине μπροστά με ρυθμό και τάξη κι έπειτα ολόκληρος ο στόλος τους κατ' εμάς ερχόταν· και μπορούσε κανείς ν' ακούσει μαζί απ' όλους μεγαλόφωνη βοή: "Εμπρός των Ελλήνων παιδιά, για την ελευθερία της πατρίδος πολεμάτε, για των παιδιών σας την ελευθερία και των γυναικών σας, για των θεών τα ιερά των πατρικών και των πατέρων σας τους τάφους· για όλα αυτά γίνεται τώρα ο αγώνας". Και να, από μέρους μας ο ήχος της περσικής λαλιάς ερχόταν απ' αντίκρου...» (στ. 399-406).

²² «Κι η θάλασσα στα μάτια μας δεν ήταν πιά, γιατί από караβοτσακίσματα γεμάτη κι απ' ανθρώπους σκοτωμένους ήταν. Κι οι ακτές και οι ξέρες από νεκρούς ήταν γεμάτες και γι' άταχτη φευγάλα κουπί τραβούσανε τα πλοία, που στο δικό μας ναυτικό ανήκαν» (στ. 419-423).

²³ «Κι ο Ξέρξης έβαλε γοερές κραυγές που των κακών έβλεπε το βάθος· γιατί έδρα είχε ύψωμα ψηλό, σ' όλο το στρατό περιβλεπτο, στην πλατιά θάλασσα κοντά. Τα πέπλα του ξεσχίζει και ψηλό πιάνει μοιρολόι, τον πεζό του το στρατό αμέσως διατάζει και σ' άταχτη τρέπεται φυγή» (στ. 465-470).

²⁴ Αξίζει τον κόπο να παραθέσουμε το απόσπασμα αυτό: «Ένας οπλίτης είναι σκλάβος του οπλισμού του κι αν δεν έχει την τύχη να περιβάλλεται από γενναίους, χάνεται εξαιτίας της δειλίας των διπλανών του. Κι αν σπάσει το δόρυ του, δεν μπορεί πια ν' αποφύγει το θάνατο, αφού δεν θα έχει πλέον τίποτε άλλο για να αμυνθεί».



τα λέει, ο οποίος προχωρώντας στη μάχη, έχοντας μπροστά στα μάτια του πυκνές τις λόγχες των δοράτων, ποιος είναι ανδρείος με σαφήνεια αναφέρει... γιατί με δυσκολία βλέπει και τα ίδια τα απαραίτητα, όταν σταθεί αντίκρυ στους εχθρούς» (Ευριπίδης, Ικέτιδες, στ. 849-856).

Όμως η περιγραφή της μάχης δεν είναι για τους ποιητές παρά μόνο η αφορμή για να παρουσιάσουν τον προβληματισμό και τις απόψεις τους γύρω από ευρύτερα τραγικά θέματα, όπως είναι, για παράδειγμα, η φρίκη του πολέμου και η δυστυχία των αμάχων (κυρίως των γυναικών, αφού όλοι σχεδόν οι άρρενες πολίτες είναι πολεμιστές), η αναζήτηση των αιτιών των πολέμων (που συνήθως εστιάζονται στη φιλοδοξία, απληστία και υπεροψία ενός πολεμικού αρχηγού, ο οποίος ξεπερνώντας τα όρια φτάνει στα επίπεδα ύβρεως), η στάση των θεών και η υποστήριξή τους στις πολεμικές προσπάθειες των ανθρώπων, κ.α. Μας προκαλεί σήμερα δικαιολογημένα έκπληξη το ότι τα σωζόμενα αυτά έργα, τα οποία κατά βάσιν στηλιτεύουν την άδικη συμπεριφορά των ανθρώπων σε κάθε έκφανση της κοινωνικής τους ζωής, επιλέγονταν να παρουσιαστούν στις μεγάλες αθηναϊκές γιορτές, όπως τα Μεγάλα Διονύσια και τα Λήναια, όπου οι Αθηναίοι μπορούσαν μέσα από την τέχνη να αναγνωρίσουν περισσότερο τα λάθη τους, παρά να κολακέψουν τους εαυτούς τους για τις όποιες αρετές και επιτυχίες τους. Η θεατρική σκηνή φαίνεται ότι αποτελούσε, στην Αθήνα της κλασικής τουλάχιστον εποχής, έναν προνομιακό χώρο προσέγγισης των πολιτικών αλλά και φιλοσοφικών ζητημάτων, ιδιαίτερα των συνδεόμενων με τον πόλεμο, ο οποίος ήταν σε κάθε στιγμή παρών στην Ελλάδα των κλασικών χρόνων²⁵.

²⁵ Το ότι ο Αισχύλος στο επιτύμβιο επίγραμμα του, το οποίο είχε γραφεί από τον ίδιο πριν πεθάνει, δεν αναφέρε-

Τα τραγικότερα θύματα σε μία ένοπλη σύγκρουση της αρχαιότητας ήταν βέβαια οι γυναίκες. Στην καλύτερη περίπτωση, εγκαταλείπονται για μήνες από τους άνδρες τους στη μοναξιά και την αγωνία τους, ενώ στη χειρότερη, σκλαβώνονται από το νικητή που κυριεύει την πόλη τους (Πέρσαι, στ. 133, 537, Αγαμέμνων, στ. 855-905). Στις Τρωάδες του Ευριπίδη, ο οποίος δικαίως έχει χαρακτηριστεί ως «ο από σκηνης φιλόσοφος» (βλ. Αθηναίος, XIII, 11 - 561a), μπορούμε να διαγνώσουμε όλο τον οίκτο του ποιητή για τις γυναίκες της Μήλου, τις οποίες εξανάγκασαν σε δουλεία οι Αθηναίοι την ίδια χρονιά που παρουσιάστηκε η τραγωδία, δηλαδή το 415 π.Χ., αφού προηγουμένως σφαγίασαν τους άνδρες τους:

«ΕΚΑΒΗ: Αλίμονό μου! Σε ποιόν η δύστυχη, πού, σε ποια χώρα κι εγώ σκλάβα θα 'μαι, η γριά η άχρηστη, η νεκροζωντανή, φάντασμα του άλλου κόσμου; Ή στην εξώπορτα φύλακας θα είμαι εγώ, ή θα με βάλουν να ταΐζω τα παιδιά τους, εμένα, που στην Τροία βασιλικές είχα τιμές!

ΧΟΡΟΣ: Άχ! Πόσο συγκινητικά για τις δικές σου συμφορές θρηνηλογάς! Όμως κι εγώ στον Ιδαίο αργαλειό το χτένι πια δεν θα παίξω πηγαινογυρίζοντάς το! Για τελευταία φορά των παιδιών μου τα σώματα βλέπω· πιο τρομερά δεινά με περιμένουν· παρά σε ελληνικά κρεβάτια να με σύρουν -άε να χαθεί τέτοια νύχτα, άε να χαθεί τέτοια τύχη- υπηρέτρια θα γίνω, νερό να κουβαλάω απ' της Πειρήνης την ιερή πηγή. Τουλάχιστο να μ' έστελναν στη δοξασμένη κι ευδαίμονη γη του Θησέα! Ποτέ στο ποτάμι τ' ορμητικό του Ευρώτα, σκλάβα μισητή της Ελένης να μη με πάνε, όπου θ' αντικρίζω το Μενέλαο, που κούρσεψε την Τροία». (βλ. Ευριπίδης, Τρωάδες, στ. 190-213)²⁶.

Οι άνθρωποι συχνά παρουσιάζονται να ρωτούν τους θεούς, ζητώντας χρησμό από τους ιερείς τους για την έκβαση των πολεμικών πραγμάτων, ισχυριζόμενοι ότι υπακούν σε αυτούς, όταν τελικά ρίχνονται σ' έναν καινούργιο πόλεμο. Όταν όμως μεθυσμένοι από τη νίκη παρασύρονται σε υπερβολές που φτάνουν και ξεπερνούν τα όρια της ύβρεως, οι θεοί είναι εκείνοι που τους τιμωρούν για την εγκληματική παραφροσύνη τους²⁷. Ποιες είναι όμως οι αιτίες των πολέμων; Οι ποιητές, καταγ-

ται καθόλου στο ποιητικό έργο του, παρά μόνο στη γενναία συμμετοχή του στη μάχη του Μαραθώνα, όταν ήταν 35 περίπου ετών, φανερώνει τη θέση που είχε ο πόλεμος (ιδίως ο αμυντικός εναντίον εισβολών που επιθυμούν να αναρέσουν την ελευθερία της πόλης), στο σύστημα αξιών ενός σπουδαίου ποιητή. Πράγματι, στο μνήμα του Αισχύλου, ο οποίος απεβίωσε σε ηλικία 69 ετών το 456 π.Χ. στη Γέλα της Σικελίας, χαράχτηκαν τα εξής: «Αισχύλον Ευφορίωνος Αθηναίων τότε κεύθει μνήμα καταφθίμενον πυροφόροιο Γέλας· αλκήν δ' ευδόκιμον Μαραθώνιον άλσος αν είποι και βαθυχαιτήεις Μήδος επιστάμενος» δηλαδή: «Τον Αισχύλο τον Αθηναίο, το γιο του Ευφορίωνα, σκεπάζει τούτο το μνημείο, που πέθανε στους σιτοβολώνες της Γέλας. Το ένδοξο του Μαραθώνα άλσος μπορεί να μιλήσει για την ανδρεία του· κι ο μακρυμάλης Μήδος που τη γνώρισε».

²⁶ Δικαίως έχει παρατηρηθεί ότι οι Τρωάδες του Ευριπίδη, θα παραμείνουν ένα αζεπέραστο ποίημα για τον πόνο που φέρνει ο πόλεμος στους ανθρώπους, νικητές και νικημένους. Βλ., Lesky A., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, 5η εκδ. (αναθ.) Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 536.

²⁷ Ο Αισχύλος (Αγαμέμνων, στ. 338-347), βάζει στο στόμα της Κλυταιμνήστρας, που περιμένει την επιστροφή του άντρα της από την Τροία, τα παρακάτω: «Αν σεβασθούν όπως πρέπει τους πολιούχους θεούς της κατακτημένης γης και των θεών τα προσκυνήματα, δε θα νικηθούν ύστερ' από τη νίκη τους. Μην πέσει όμως πόθος στο στρατό να καταστρέψουν ό,τι θα 'πρεπε να σεβασθούν, παρασυρμένοι από κέρδος. Γιατί, ως να γυρίσουν ζωντανοί στα σπίτια τους, έχουν να κάμουν και τ' άλλο μέρος του διπλού τους δρόμου. Αλλά κι αν έρθει ο στρατός χωρίς να αμαρτήσει στους θεούς, ίσως και πάλι ο πόνος των πεθαμένων ν' αγρυπνά, κι αν ακόμα δεν τους χτυπήσει ευθύς η δυστυχία...». Υπάρχει άραγε καλύτερο μάθημα για τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των μαχητών κατά τη διάρκεια των εχθροπρασιών, από τα παραπάνω λόγια; Σίγουρα η ποίηση πείθει ευκολότερα τους ανθρώπους, ακόμη κι απ' το

γέλλουν τη διαστροφή του ανθρώπινου πνεύματος που οδηγεί συχνά σ' αυτές τις φονικές συγκρούσεις. Ο πόλεμος δεν δικαιολογείται παρά μόνο αν διασαλεύεται η τάξη των πραγμάτων, κυρίως δηλαδή σε περιπτώσεις άμυνας σε μία άδικη επίθεση, κι αφού βέβαια προηγουμένως έχει αποτύχει κάθε προσπάθεια για επίλυση με ειρηνικό τρόπο των όποιων διαφορών²⁸. Ενώ λοιπόν οι Έλληνες είναι πάντα πρόθυμοι να εμπλακούν σε μία πολεμική αντιπαράθεση για να ρυθμίσουν τις μεταξύ τους ατέρμονες διαμάχες, η ποιητική τους παραγωγή επιδίδεται σε μία σαφή καταδίκη της τρέλας του πολέμου.

Υπάρχουν βέβαια περιπτώσεις δίκαιων πολέμων, όπως την υπεράσπιση της εδαφικής ακεραιότητας και της ελευθερίας της πόλης, για να εξασφαλιστεί ο σεβασμός στους κοινούς νόμους των Ελλήνων, για να γίνουν σεβαστοί οι κανόνες της φιλοξενίας, συμπεριλαμβανομένων των κανόνων για την προστασία των θυμάτων και των ικετών ή για να επιβληθεί ο σεβασμός προς τις σωρούς των νεκρών. Όμως στις περιπτώσεις των άδικων πολέμων, πού θα μπορούσε να αναζητήσει κανείς τα αίτιά τους; Συνήθως η απάντηση εστιάζεται στην ανθρώπινη φύση, που μεθά με την ισχύ και ρίχνεται έτσι σε άδικες κτήσεις, που πεισιμώνει παρά τις θείες προειδοποιήσεις και αφήνει ελεύθερο το πεδίο για κάθε βιαιότητα. Είναι χαρακτηριστικό το κατηγορώ του Θησέα προς τον Άδραστο στις Ικέτιδες του Ευριπίδη:

«Μα όταν πιο ύστερα ήθελες να οδηγήσεις τους Αργείους στον πόλεμο, μολονότι οι μάντις σου φανέρωσαν τους θείκούς ορισμούς, εσύ τους περιφρόνησες, και στους θεούς, δίχως να τους λογαριάσεις, δεν έδωσες καμία προσοχή. Κι έτσι, έφερες το χαλασμό στην πόλη σου. Παρασύρθηκες από τους νέους που, λαχταρώντας γι' αξιώματα, πληθαίνουν τους πολέμους, δίχως να συλλογίζονται το σωστό, κι αφανίζουν τους πολίτες. Ετούτος για να γίνει στρατηγός, εκείνος για να πάρει δύναμη στα χέρια του και να φέρεται αλαζονικά, άλλος για να μαζέψει πλούτη. Κανένας τους δεν προσέχει αν μ' αυτά καταστρέφεται ο λαός»²⁹.

Σαράντα περίπου χρόνια νωρίτερα (το 458 π.Χ.), ο Αισχύλος είχε χρησιμοποιήσει τον Πάρη ως το πρότυπο του καταστροφικού φιλόδοξου άνδρα, ο οποίος είναι έτοιμος να συνθλίψει τα πάντα για τις δικές του μικροπρεπείς φιλοδοξίες. Ο ποιητής χρησιμοποίησε τότε το Χορό στο έργο του Αγαμέμνων (στ. 366-384) για να μας μεταφέρει ένα σπουδαίο ηθικό δίδαγμα:

«Έχουν να πουν για το χτύπημα του Δία κι εύκολο είναι να τ' αναγνωρίσουν, καθώς τους βρήκε τύχη που αυτός την αποφάσισε. Κανείς δεν έχει πει ότι οι θεοί δεν σκοτίζονται για εκείνους που βεβηλώνουν την αγιότητα των ιερών πραγμάτων»

νόμο, όπως εύστοχα παρατηρούσε χρόνια αργότερα ο Λυκούργος στον *Κατά Λεωκράτους* λόγο του.

²⁸ Ο Ευριπίδης στιγματίζει στις *Τρωάδες* την τρέλα των Ελλήνων που «πέθαναν, όχι για να διαφυλάξουν τα σύνορα της χώρας τους ή τα τείχη της πόλης τους» (στ. 375-376), ενώ δηλώνει ότι οι Τρώες απέκτησαν την πιο αξιοζήλευτη φήμη, τη δόξα που χαρίζει ένας «ωραίος θάνατος» για την υπεράσπιση της πατρίδος τους (στ. 386-387).

²⁹ Βλ. Ευριπίδη, *Ικέτιδες* (στ. 229-237), ο οποίος και στην *Ιφιγένεια εν Αυλίδι* (στ. 511-535 και στ. 1259-1275) μας δείχνει πως την τελική απόφαση για να θυσιάσει ο Αγαμέμνων την κόρη του, την πήρε λόγω του φόβου που του προκαλούσε ο συγκεντρωμένος στρατός των Αχαιών και ο χλευασμός του αδελφού του Μενέλαου (βλ. και στ. 337-372). Ο αρχηγός δεν είναι πάντοτε ο πλέον φιλοπόλεμος: συμβαίνει συχνά όμως να μην είναι σε θέση, ή να μην τολμά, να αντισταθεί στην πίεση της κοινής γνώμης, των νέων και φιλοπόλεμων πολεμιστών και του συγκεντρωμένου και ανυπόμονου για πόλεμο πλήθους.

δεν θα ήταν ευσεβής αυτός ο λόγος. Είναι ολοφάνερο, ότι εκείνους που τα πλούτη τα πολλά τους σπρώχνουν σε άδικους αγώνες, τους τιμωρεί η ίδια τους η τόλμη. Εκείνον που με σοφή περίσκεψη είναι ολιγαρκής, ας μην τον πλήξει συμφορά. Δεν υπάρχει κανένα κάστρο να προφυλάξει άνθρωπο που γκρεμίζει μ' ένα λάκτισμα το μεγάλο βωμό της Δίκης, για να χορτάσει πλούτο».

Γίνεται άλλωστε απολύτως κατανοητό, όπως απολαυστικά βάζει τον Ερμή να λέει στον Τρυγαίο ο Αριστοφάνης στην Ειρήνη του (κωμωδία η οποία διδάχθηκε στα Μεγάλα Διονύσια του 421 π.Χ. λαμβάνοντας το β' βραβείο), το γιατί οι θεοί απηυδισμένοι εγκαταλείπουν τους ανθρώπους, όταν αυτοί τυφλωμένοι από το πάθος λατρεύουν μόνον τον πόλεμο. Ο Ερμής πληροφορεί τον Τρυγαίο ότι οι θεοί «ξεπόρτισαν» γιατί θύμωσαν με τους Έλληνες, κι έβαλαν τον Πόλεμο να κατοικήσει στην Ελλάδα. Ο Τρυγαίος ρωτά τι τους έφταιξαν οι άνθρωποι κι έπραξαν έτσι, για να πάρει την απάντηση του Ερμή:

«Μα γιατί προτιμήσατε τον πόλεμο κάθε φορά που εκείνοι προσπάθησαν να σας μονοιάσουν. Κι όταν την απάνου βόλτα

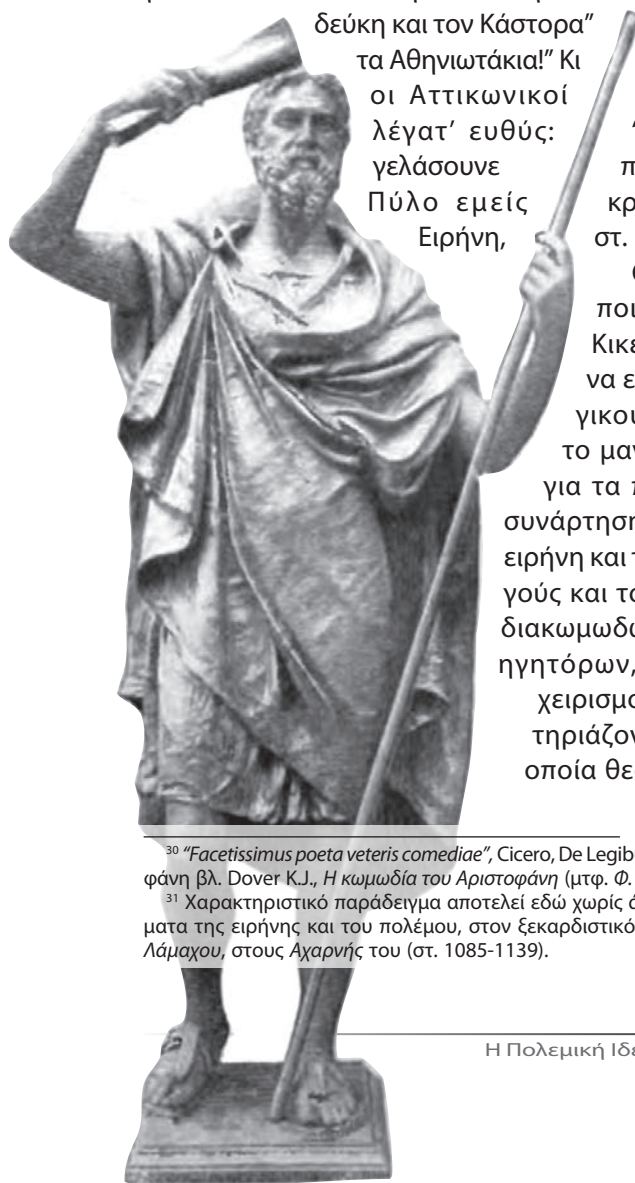
δεύκη και τον Κάστορα”
τα Αθηνιώτακια!” Κι
οι Αττικωνικοί
λέγατ’ ευθύς:
γελάσουνε
Πύλο εμείς
Ειρήνη,

έπαιρναν οι Λακωνικοί: “Μα τον Πολυλέγανε, “τώρα θα μας το πληρώσουν όταν κατορθώνετε τίποτις άξιον λόγου κι ερχόντανε για ειρήνη οι Σπαρτιάτες, “Α, μα την Αθηνά και μα το Δία, να μας πάνε οι Μωραΐτες, δε δεχόμαστε! Όσο την κρατάμε, θα ξανάρθουν”» (βλ. Αριστοφάνης, στ. 203-222).

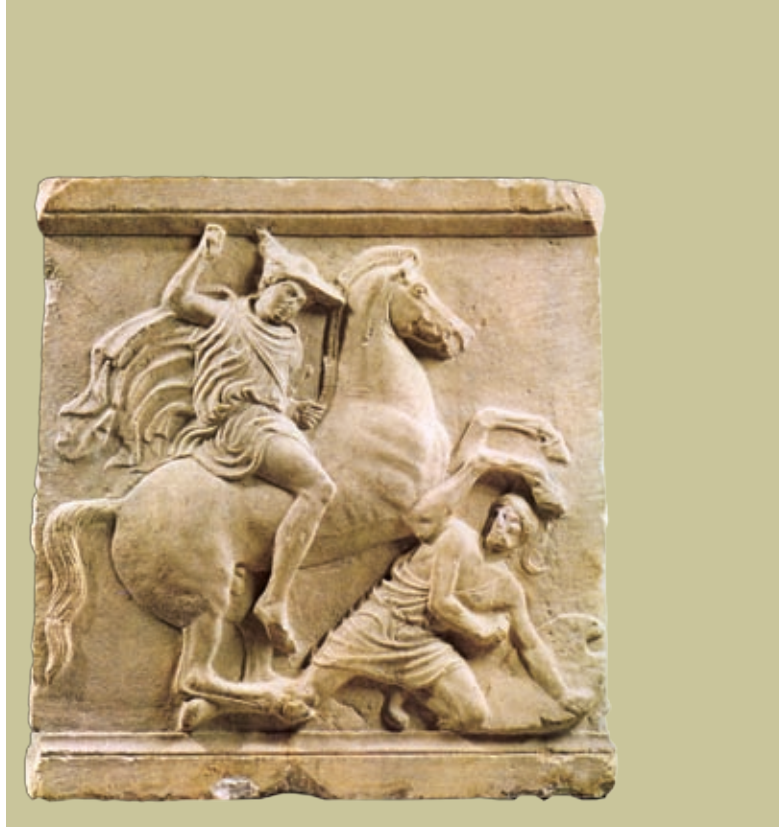
Ο Αριστοφάνης, αυτός ο «χαριέστερος ποιητής της αρχαίας κωμωδίας» κατά τον Κικέρωνα³⁰, κατάφερε, ως κωμωδιογράφος, να εκφράσει ευκολότερα ίσως από τους τραγικούς ποιητές μας, αφού χρησιμοποιούσε το μανδύα του ευτράπελου, την κοινή γνώμη για τα πολιτικά πράγματα της εποχής του, σε συνάρτηση με τον προβληματισμό γύρω από την ειρήνη και τον πόλεμο³¹, περιγελώντας τους δημαγωγούς και τους εκούσιους υποκινητές του πολέμου, διακωμωδώντας την αλαζονεία των στρατιωτικών ηγητόρων, καταγγέλλοντας τους λανθασμένους χειρισμούς για την επίτευξη της ειρήνης και κατηγορώντας γενικότερα τα ανθρώπινα πάθη, τα οποία θεωρεί υπεύθυνα για την κατάσταση στην

³⁰ “Facetissimus poeta veteris comediae”, Cicero, De Legibus, II, 15, 37. Για περισσότερα γύρω από το έργο του Αριστοφάνη βλ. Dover K.J., *Η κωμωδία του Αριστοφάνη* (μτφ. Φ. Κακριδής), 7^η ανατύπωση, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2007.

³¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί εδώ χωρίς άλλο, η αντιπαραβολή επιχειρημάτων για τα πλεονεκτήματα της ειρήνης και του πολέμου, στον ξεκαρδιστικό διάλογο που έπλασε ο ποιητής μεταξύ *Δικαιοπόλη* και *Λάμαχου*, στους *Αχαρνές* του (στ. 1085-1139).



οποία έχει φτάσει η πόλη του³². Κεντρικό άξονα των κωμωδιών του αποτελούν η φιλοδοξία και η δημαγωγία, οι οποίες εμφανίζονται μάλιστα ως οι μάλιστα που υπονομεύουν την πολιτική ζωή των Αθηναίων. Οι άρχοντες του αθηναϊκού δήμου δεν είναι παρά ελεεινοί κόλακες. Εκείνο που τους ενδιαφέρει είναι να κατοχυρώσουν την εξουσία τους και την επιρροή τους στο λαό κι έτσι δε διστάζουν να τάξουν λαγούς με πετραχήλια προκειμένου να πείσουν τους Αθηναίους για τα οφέλη του πολέμου.



Ο ποιητής, δια στόματος του ήρωά του Δικαιόπολη, μας τα λέει από πρώτο χέρι στους Αχαρνής του (κωμωδία που διδάχθηκε στα Λήναια, λαμβάνοντας το α΄ βραβείο το 425 π.Χ.):

«Ξέρω τους τρόπους καθενός χωριάτη, που ευχαρισιέται να τον επαινεί, κι αυτόν και την πόλη και για τα δίκαια και για τα άδικα, ο κάθε φαφλατάς. Κι ενώ τους ξεγελάνε, αυτοί δεν το καταλαβαίνουν. Ξέρω και για τους γέροντες που δεν βλέπουν τίποτε άλλο, παρά δικάζουν λανθασμένα. Και ξέρω για τον εαυτό μου, όσα έπαθα από τον Κλέωνα, για την περσινή μου κωμωδία. Γιατί αυτός μ' έσυρε στη βουλή, με αδικόβαλε, με ψευτοκατηγορούσε και με ξέπλυνε με βρισιές. Έτσι, παρ' ολίγον να χαθώ, λερωμένος κι ατιμασμένος» (βλ. Αχαρνής, στ. 367-382).

Όμως, γιατί άραγε οι άνθρωποι είναι τόσο τυφλοί, ώστε να προτιμούν τον πόλεμο απ' την ειρήνη; Την επόμενη χρονιά, δηλαδή το 424 π.Χ., παρουσιάζονται οι Ιππείς κι ο Αριστοφάνης καταφέρνει να απαντήσει, με τον δικό του τρόπο, στο ερώτημα αυτό. Καταφέρνει να δείξει ότι η ανθρώπινη φύση είναι αυτή η οποία κάνει τους πολίτες της Αθήνας ανίκανους για την όποια διαπραγμάτευση· όταν αποκτήσουν ελπίδα ότι θα κυριαρχήσουν στους αντιπάλους τους, όταν φανεί ακόμη και η πιο ασήμαντη στρατιωτική επιτυχία, όταν υπάρξει μία μικρή έστω ύφεση της δυστυχίας και της ανέχειας που προκαλεί ο πόλεμος, τότε ξεχνούν στη στιγμή τα βάσανά τους και απορρίπτουν κάθε ευκαιρία ειρήνευσης. Η κωμική υπερβολή του παραδείγμα-

³² Η αρχαία παράδοση, βασισμένη σε μία ανώνυμη βιογραφία του ποιητού, αναφέρει ότι όταν ο τύραννος των Συρακουσών Διονύσιος, θέλοντας να γνωρίσει καλύτερα την κοινωνικοπολιτική κατάσταση των Αθηνών, ζήτησε πληροφορίες από τον Πλάτωνα, έλαβε από τον φιλόσοφο αντί οποιασδήποτε άλλης απαντήσεως ή πληροφορίας, τις κωμωδίες του Αριστοφάνη για μελέτη και εξαγωγή συμπερασμάτων!

τος που χρησιμοποιεί ο Αριστοφάνης, το καταδεικνύει περίτρανα: η αναγγελία ότι οι μαρίδες πωλούνται φθηνότερα στην αγορά, είναι αρκετή για να αντιστρέψει το κλίμα στη Βουλή των Πεντακοσίων, όπου ο Αλλαντοπώλης συναγωνίζεται με τον Παφλαγόνα, σε μία προσπάθεια σύναψης ανακωχής με τους Σπαρτιάτες:

«Τους παρακαλούσε να μείνουν λίγο ακόμα λέγοντας: “Ακούστε τι έχει να σας πει ο κήρυκας των Λακεδαιμονίων. Ήρθε να προτείνει ανακωχή!” Τότε μ’ ένα στόμα όλοι φωνάζαν: “Τώρα ανακωχή; Βρε τι μας λέει! Θα μάθαν δίχως άλλο πως φτήνουναν σε μας οι μαρίδες! Δε μας χρειάζεται ανακωχή, ο πόλεμος ας τραβήξει!”» (βλ. Ιππείς, στ. 667-673). Αυτές άλλωστε ήταν πάνω - κάτω οι σκέψεις του ποιητή και αργότερα, στην Ειρήνη του, το 421 π.Χ., όπως τις είδαμε στο απόσπασμα που προαναφέρεται (στ. 203-222).

Τελικά την απάντηση στο πώς θα μπορούσαν οι άνθρωποι να ξεφύγουν από τα δεινά του πολέμου, στο πλαίσιο τουλάχιστον της λειτουργίας και του τρόπου λήψεως αποφάσεων των αρχαιοελληνικών πόλεων, μπορούμε να την αναζητήσουμε στην τραγωδία, κι εδώ την τελευταία λέξη έχει αναμφίβολα ο Ευριπίδης³³. Η δύναμη και η διαχρονικότητα των λόγων του Θηβαίου αγγελιοφόρου στις Ικέτιδες, που διδάχθηκαν πιθανότατα το 423 π.Χ., μπορεί να εκφράσει καλύτερα και ταυτόχρονα να εξηγήσει τη μανία που καταλαμβάνει τους πολίτες των Ελληνικών πόλεων σε σχέση με τον πόλεμο και την ευκολία λήψης απόφασης για την κήρυξή του:

«Όταν φτάσει η ώρα ν’ αποφασίσει ο λαός για πόλεμο, κανένας δε λογαριάζει για τον εαυτό του πως μπορεί να σκοτωθεί, ρίχνει σε άλλον τούτο το κακό. Μα, αν την ώρα της ψηφοφορίας είχε ο καθένας μπροστά στα μάτια του το θάνατο, τότε δεν θα χανόταν ποτέ ξετρελαμένη για πόλεμο η Ελλάδα. Κι όμως, ξέρουμε ο καθένας ποια απ’ τις δύο γνώμες είναι η καλύτερη· ξέρουμε και το καλό και το κακό και πόσο για τους ανθρώπους καλύτερη είναι η ειρήνη από τον πόλεμο. Αγαπητή στις Μούσες πρώτα-πρώτα και μισητή στις Ερινύες, ευφραίνεται με τα πολλά παιδιά και για χαρά της έχει τον πλούτο. Μα εμείς οι ανόητοι, δε δώσαμε καμιά προσοχή σε αυτά· καταπιανόμαστε με πολέμους και πασχίζουμε να υποδουλώσουμε τον πιο αδύνατο, ανθρώπους οι άνθρωποι και η μια πολιτεία την άλλη...» (βλ. Ευριπίδη, Ικέτιδες, στ. 481-493).

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ - ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΒΙΑ

Ο πόλεμος δικαιολογείται λοιπόν μόνο από την ανάγκη άμυνας σε περίπτωση επίθεσης εναντίον της πόλεως. Τότε το ξέσπασμα της πολεμικής βίας είναι αναπόφευκτο. Η βία είναι λέξη ομόρριζη του βίου, δηλαδή της ζωής. Και στον ανθρώπινο βίο συμβαίνει συχνά το εξής: Όταν οι άνθρωποι έχουν ορμή προς κάτι, δύσκολα

³³ Αξίζει στο σημείο αυτό να σημειώσουμε το επίγραμμα που χάραξαν το 406 π.Χ. οι Αθηναίοι, στο κενοτάφιο του Ευριπίδη επί της οδού που οδηγούσε στον Πειραιά (βλ. *Παυσανία*, Αττικά, Ι, 2,2), το οποίο δηλώνει την αξία που αντικατόπτριζε γι’ αυτούς ο ποιητής: «Μνήμα μιν Ελλάς άπασ’ Ευριπίδου· οστέα δ’ ίσχει γη Μακεδών· ή γαρ δέξατο τέρμα βίου· πατρίς δ’ Ελλάδος Ελλάς, Αθήναι· πλείστα δε Μούσαις τέρψας, εκ πολλών και τον έπαινον έχει», δηλαδή: Ολόκληρη η Ελλάδα είναι του Ευριπίδη μνημείο. Τα οστά του όμως τα κρατάει της Μακεδονίας η γη, όπου τέλειωσε η ζωή του. Πατρίδα του είναι η Αθήνα, η Ελλάδα της Ελλάδος· πάρα πολύ εύφρανε τις Μούσες και από πολλούς επαινείται...

αναχαιτίζονται από ηθικές, θρησκευτικές ή άλλες αρχές και, ακόμη λιγότερο αναχαιτίζονται από το φόβο του νόμου και της ενδεχόμενης τιμωρίας που αυτός προβλέπει, αλλά επιδιώκουν να προσεγγίσουν τον στόχο τους με κάθε μέσο, ακόμη και βία³⁴. Στο Τρίτο Βιβλίο της Ιστορίας του Θουκυδίδη διαβάσουμε:

«...Μα είμαστε όλοι από τη φύση μας επιρρεπείς στα σφάλματα, είτε στην ιδιωτική είτε στη δημόσια ζωή και δεν υπάρχει κανένας νόμος που να το εμποδίζει αυτό, γιατί οι άνθρωποι έχουν δοκιμάσει προοδευτικά όλες τις τιμωρίες, κάνοντάς τες συνεχώς βαρύτερες, με την ελπίδα ότι θα αδικούνται έτσι λιγότερο από όσους αδικούν. Και είναι πιθανόν, παλαιότερα, οι ποινές για μεγαλύτερα αδικήματα να ήταν ηπιότερες και με το πέρασμα του χρόνου οι περισσότερες κατέληξαν, λόγω των παραβάσεων, να γίνουν θανατικές· και πάλι όμως γίνονται παραβάσεις. Ή θα βρούμε ένα φόβητρο πιο τρομαχτικό απ' το θάνατο, ή ο θάνατος δεν εμποδίζει καθόλου. Η φτώχεια με τις ανάγκες της, που γεμίζει τους ανθρώπους θράσος, και η δύναμη με την αλαζονεία και την περηφάνια, που τους γεμίζει πλεονεξία, ή άλλα ανθρώπινα πάθη που κάθε φορά και ισχυρότερα τους εξουσιάζουν στις διάφορες περιστάσεις του βίου, σπρώχνουν τους ανθρώπους στον κίνδυνο»³⁵.

Τις σχετικές παρατηρήσεις του ολοκληρώνει στην ίδια παράγραφο ο Θουκυδίδης, ο οποίος εκτός από μεγάλος ιστορικός υπήρξε και σπουδαίος ανατόμος της ανθρώπινης ψυχής, δογματίζοντας τα εξής: «Με λίγα λόγια, είναι αδύνατο -κι είναι πολύ ανόητος όποιος πιστεύει το αντίθετο- όταν η ανθρώπινη φύση σπρώχνεται από το πάθος να πράξει κάτι να συγκρατηθεί από αυστηρούς νόμους ή από κάποιον άλλο φόβο» (Θουκ., III, 45.6 ad fin.).

Ένα από τα πεδία στα οποία η βία βρίσκει την οργανωμένη κρατική της έκφραση είναι αναμφίβολα ο πόλεμος, ο οποίος δεν έπαψε να κατατρέχει τις ανθρώπινες κοινωνίες, ο πόλεμος ο οποίος γίνεται πιο δολοφονικός όσο περισσότερο οι ανθρώπινες κοινωνίες προοδεύουν, επικουρούμενος από την ανάπτυξη της επιστήμης και των τεχνολογικών μέσων τα οποία αυτή πλέον μπορεί να του προσφέρει. Έτσι επιτάσσει η φύση του ανθρώπου να γίνεται, κι έτσι φαίνεται ότι θα γίνεται όσο η ανθρώπινη φύση παραμένει η ίδια. Παράλληλα, όμως, και ταυτόχρονα με την εξέλιξη της βίας του πολέμου, υπήρξαν προσπάθειες για περιορισμό των ανεξέλεγκτων συνεπειών του πάνω στον άνθρωπο και το περιβάλλον του³⁶, οι οποίες άλλοτε πήγασαν από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των ανθρώπων, άλλοτε έλαβαν περισσότερο οργανωμένη μορφή στα πλαίσια της νομικής οργάνωσης της ανθρώπινης κοινωνίας και άλλοτε πά-

³⁴ Κάποιες μορφές βίας θεωρούνται βέβαια απαραίτητες στις πολιτικά οργανωμένες κοινωνίες, ακόμη και σε καιρό ειρήνης. Μιλάμε βέβαια για τα καλούμενα είδη «εναντίωσης στη βία», όταν π.χ. η αστυνομία χρησιμοποιεί βία προκειμένου να συλλάβει κάποιον κακοποιό, ή όταν ο κάθε πολίτης, υπό τις προϋποθέσεις του νόμου, αμύνεται χρησιμοποιώντας ακόμη και βία σε παρούσα και άδικη επίθεση εναντίον του, ή συλλαμβάνει τον δράστη κάποιου εγκλήματος κ.ο.κ. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι αρκετά κοινωνικά δικαιώματα του σύγχρονου ανθρώπου κατακτήθηκαν μέσα από συχνά βίαιες διεκδικήσεις. Βλ. σχετ., Léauté J., *Η ανθρώπινη βία*, μτφ. *Ηρώ Σαγκουνίδου-Δασκαλάκη*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, χ.χ., σελ. 21-22.

³⁵ Βλ. Θουκ., III, 45.3, από απόσπασμα περιλαμβανόμενο στο έργο «Τι είναι ο άνθρωπος», της σειράς Αρχαίων συγγραφέων των εκδόσεων Εξάντας, Αθήνα 2001, σελ. 105 (μτφ. *Ιώ Μανωλέσσου, Δ. Κουκουζίκη, Π. Σεράνης, Ευ. Καρακάσης*), ανθολόγηση *K. Bartels* (Was ist der Mensch? Texte zur Anthropologie der Antike, Μόναχο 1975).

³⁶ Βλ. ειδικότερα Γιαρένη Ε., *Πόλεμος & ανθρωπισμός: Ένας προβληματισμός πολλών χιλιάδων χρόνων*, *Στρατιωτική Επιθεώρηση* (Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών), εκδ. Γ.Ε.Σ./7^ο Ε.Γ., Μάϊ-Ιούν. 2004, σελ. 40 επ.

λι εκφράστηκαν δια μέσου της πνευματικής, καλλιτεχνικής παραγωγής τους, η οποία, σύμφωνα τουλάχιστον με τις αντιλήψεις των Ελλήνων, είναι και η μόνη η οποία μπορεί να πείσει γι' αυτό τους ανθρώπους, πολύ περισσότερο από τον ανθρώπινο νόμο, διαμορφώνοντας τις επικρατούσες αντιλήψεις και διαπλάθοντας με τέτοιο τρόπο την ανθρώπινη φύση, ώστε να αντιτάσσεται στην ανεξέλεγκτη ανθρώπινη βία γενικότερα στην υπέρβαση του μέτρου σε κάθε έκφανση του ανθρώπινου βίου. Και ο πόλεμος ήταν βασική μορφή έκφανσης του αρχαιοελληνικού βίου...

Η ανθρώπινη βία στο σύγχρονο κόσμο δεν περιορίζεται στους πολέμους· πολύ περισσότερο, διαχέεται στην καθημερινή ζωή των ανθρωπίνων κοινωνιών, επηρεάζει ιδιαίτερα τους νέους και μοιάζει πολλές φορές να παράγει αναίτια, απλώς για την ικανοποίηση καταπάτησης των κανόνων ή την επιβεβαίωση της όποιας μορφής υπεροχής επάνω στους άλλους. Τα πλήθη, λ.χ. των νέων κυρίως ανθρώπων που συνωστίζονται μέσα και γύρω από τα αθλητικά γήπεδα, με τις ακραίες και κάποιες φορές θανατηφόρες εκδηλώσεις αναίτιας στην ουσία βίας, αποτελούν επιβεβαίωση της παραπάνω παρατηρήσεως. Τι γίνεται όμως στην τέχνη μας; Παρατηρούμε ότι στη σύγχρονη λογοτεχνία, αλλά κυρίως στον κινηματογράφο και στην τηλεόραση που σήμερα κατέχουν ίσως το μεγαλύτερο μερίδιο παραγωγής «τέχνης» για μαζική κατανάλωση, οι διάφορες μορφές βίας απασχολούν το πνεύμα των δημιουργών, αναφέρονται αδιάκοπα ή καλύτερα επιδεικνύονται στους δέκτες της μαζικής αυτής τέχνης, αφού χάρη στην εικόνα η βία είναι συνεχώς παρούσα μπρος στα μάτια μας. Επιδεικνυόμενη δε συνεχώς, καθίσταται κομμάτι της πραγματικότητάς μας· της πραγματικότητας του σήμερα, αλλά δυστυχώς και της πραγματικότητας του μέλλοντός μας, αφού είναι οι νεότεροι, ιδίως, δέκτες των ανεξέλεγκτων εικόνων βίας, είναι εκείνοι οι οποίοι επηρεάζονται περισσότερο κάνοντας τη βία κομμάτι του εαυτού τους.

Η αρχαία Ελλάδα, απ' την άλλη, βίωσε έντονα τη βία του πολέμου. Η ελληνική (αλλά και η παγκόσμια) ιστορία είναι άλλωστε γεμάτη από συνεχόμενες πολεμικές αντιπαραθέσεις μεταξύ των Ελλήνων ή μεταξύ των Ελλήνων και των βαρβάρων. Όμως η ελληνική ιστορία είναι γεμάτη και από πνευματικούς ανθρώπους, οι οποίοι με τα έργα τους αντιτάχθηκαν στην ανεξέλεγκτη πολεμική βία. Άλλωστε, τα πολεμικά γεγονότα τα οποία σήμερα γνωρίζουμε, τα γνωρίζουμε ακριβώς από το έργο των ανθρώπων αυτών, είτε των ιστορικών, είτε των ποιητών, είτε των φιλοσόφων, οι οποίοι μας περιγράφουν συχνά τις βίαιες εκδηλώσεις των συμπολιτών τους κατά τη διάρκεια των μεταξύ τους πολεμικών αντιπαραθέσεων, ακριβώς θέλοντας να

Η ελληνική ιστορία είναι γεμάτη από συνεχόμενες πολεμικές αντιπαραθέσεις μεταξύ των Ελλήνων ή μεταξύ των Ελλήνων και των βαρβάρων. Όμως η ελληνική ιστορία είναι γεμάτη και από πνευματικούς ανθρώπους, οι οποίοι με τα έργα τους αντιτάχθηκαν στην ανεξέλεγκτη πολεμική βία.

καταδείξουν τα μειονεκτήματα της ανθρώπινης φύσης, να καυτηριάσουν τις εκδηλώσεις ανεξέλεγκτης πολεμικής βίας και να δηλώσουν την ηθική τους αποδοκιμασία εναντίον αυτών που τις τέλεσαν. Έτσι, η πνευματική παραγωγή των Ελλήνων, όπως εξετάστηκε παραπάνω, καταδεικνύει ότι ναί μεν η ανθρώπινη φύση είναι αιτία των περιγραφόμενων παρεκτροπών, όμως υπάρχει και άλλος δρόμος για τον άνθρωπο. Κι αυτός ο δρόμος υποδεικνύεται μέσα σε αυτά ακριβώς τα έργα, τα οποία αναμφισβήτητα προσδιορίζουν την ποιότητα του πολιτισμού που τα γέννησε.

Γιατί ένας πολιτισμός δεν προσδιορίζεται μόνο από γεγονότα, τα οποία αναμφίβολα προσδιορίζουν και αυτά- την ποιότητά του. Προσδιορίζεται, ταυτοχρόνως, και από τις αξίες τις οποίες ο ίδιος ανέδειξε και στη συνέχεια κληροδότησε στις επόμενες γενιές. Εάν συνέβαινε μόνο το πρώτο, φανταστείτε τι είδους πολιτισμό θα θεωρούσαν οι ιστορικοί του μέλλοντος ότι είχε η αμερικανική κοινωνία στα μέσα του 20ου μ.Χ. αιώνα, η συγκροτημένη στο κράτος των Ηνωμένων Πολι-

τειών της Αμερικής, η οποία μόλις δύο ημέρες πριν υπογράψει τη Συμφωνία του Λονδίνου για τη δίωξη των εγκλημάτων που αναμφίβολα τελέστηκαν κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, αποφάσισε να ρίξει την πρώτη ατομική βόμβα στη Χιροσίμα (6-8-1945), εξατμίζοντας από προσώπου γης, μέσα σ' ένα δισεκατομμυριοστό του δευτερολέπτου, 100.000 περίπου Ιάπωνες, κυρίως αμάχους. Επίσης την επομένη της Συμφωνίας του Λονδίνου έριξε τη δεύτερη ατομική βόμβα στο Ναγκασάκι (9-8-1945), με αποτέλεσμα 40.000 χιλιάδες περίπου νεκρούς, ενώ χιλιάδες ακόμη πέθαναν αργότερα, με τον αργό και βασανιστικό θάνατο που φέρνει η προσβολή από ραδιενέργεια³⁷. Οι ιστορικοί του μέλλοντος θα



³⁷ Με Σύμφωνο των Τεσσάρων Μεγάλων Δυνάμεων, Η.Π.Α., Ε.Σ.Σ.Δ., Γαλλίας και Ηνωμένου Βασιλείου, για τη δίωξη των εγκληματιών πολέμου του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, τη λεγόμενη Συμφωνία του Λονδίνου (London Agreement) της 8ης Αυγούστου 1945, συνεστήθη το Διεθνές Στρατιωτικό Δικαστήριο (International



σχημάτιζαν μία μονομερή εικόνα των Ηνωμένων Πολιτειών, η οποία σίγουρα δεν θα ανταποκρινόταν πλήρως στην αλήθεια, καθώς δεν είναι μόνο τα γεγονότα τα οποία καθορίζουν και προσδιορίζουν το είδος του πολιτισμού μίας ανθρώπινης κοινωνίας. Σε κάθε γεγονός που συμβαίνει, σε κάθε πρόβλημα που ανακύπτει, ίσως μεγαλύτερη σημασία έχει η επεξεργασία και η ανάλυση του γεγονότος ή του προβλήματος αυτού, η οποία γίνεται από τους φορείς του συγκεκριμένου πολιτισμού. Ακολουθώντας, ιδιαίτερη σημασία αποκτά η προβολή, μέσω της ανάλυσης αυτής, ενός ιδεώδους, μίας κοσμοθεωρίας η οποία γίνεται αποδεκτή από τους κοινωνούς και καθίσταται συνακόλουθα κυρίαρχη στον πολιτισμό αυτό.

Κάτι τέτοιο έγινε κατά κόρον από τους φορείς του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Όλα τα παραδείγματα βίας που προέρχονται από την αρχαία Ελλάδα, δεν μας έγιναν γνωστά τυχαία, ούτε από άσχετες μαρτυρίες. Μας έγιναν γνωστά από τους ίδιους του Έλληνες συγγραφείς και τα κείμενά τους, οι οποίοι τα αναφέρουν περισσότερο ως παραδείγματα αποφυγής,

περιγράφοντας μεν τις βιαιότητες, οι οποίες πάντοτε σε τέτοιες περιπτώσεις λαμβάνουν χώρα, για να τις καταδικάσουν όμως στη συνέχεια, δείχνοντάς μας μάλιστα, ή υπονοώντας τις δυσμενείς συνέπειες που επέρχονται, νομοτελειακά, στους ίδιους τους δράστες των συμπεριφορών αυτών. Τα παραδείγματα λοιπόν από την ελληνική τέχνη, δεν παρουσιάζονται ως υποδείγματα για μίμηση: περισσότερο χρησιμοποιούνται ως καταγραφές μίας συλλογικής εμπειρίας, μέσα από

Military Tribunal) της Νυρεμβέργης. Το Καταστατικό του Δικαστηρίου υπήρξε παράρτημα της Συμφωνίας αυτής, προέβλεπε δε ότι το Δικαστήριο θα είχε την εξουσία να δικάσει άτομα τα οποία διέπραξαν εγκλήματα κατά της ειρήνης, εγκλήματα πολέμου και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Η πρόκληση μη αναγκαίου πόνου, η θανάτωση αμάχων και η καταστροφή του περιβάλλοντος που προκλήθηκαν από τη ρίψη των δύο ατομικών βομβών, αναμφισβήτητα εμπίπτουν σε μία από τις παραπάνω κατηγορίες εγκλημάτων. Για περισσότερα βλ. Γιάρνην Ε., *Η Δίκη ενώπιον του Διεθνούς Στρατιωτικού Δικαστηρίου της Νυρεμβέργης και ο υπερασπιστικός ισχυρισμός της υπακοής σε διαταγές ανωτέρων*, Ελλ. Δνη 47 (2006), σελ. 944-957.

την οποία οι άνθρωποι θα μπορούσαν να διδαχθούν και να πειστούν να ακολουθήσουν έναν άλλο δρόμο, σύμφωνα άλλωστε και με την ελληνική αντίληψη ότι η ποίηση και η τέχνη γενικότερα -περισσότερο απ' ό,τι ο νόμος- μπορούν να διδάξουν και να πείσουν ευκολότερα τους ανθρώπους. Η ιδιαίτερη σημασία που προσλαμβάνει σήμερα και για εμάς η διαρκής υπεράσπιση των αξιών εκείνων τις οποίες τα αρχαιοελληνικά κείμενα υπερασπίζουν, φανερώνεται ακριβώς από την συνεχή επίκλησή τους ύστερα από είκοσι πέντε αιώνες και μάλιστα με την ίδια καθαρότητα και αίσθηση παγκοσμιότητας, η οποία τις επιβάλλει ως σύγχρονες αξίες· και τέτοιες άλλωστε είναι, αφού σχετίζονται με την ανθρώπινη φύση, η οποία παραμένει η ίδια, παρά την αναμφισβήτητη πρόοδο την οποία έχει επιτύχει το ανθρώπινο γένος σε πολλούς τομείς δραστηριότητάς του.

Για να επανέλθουμε εκεί απ' όπου ξεκινήσαμε, η βία πέρα από λέξη ομόρριζη του βίου, δηλαδή της ζωής, είναι και έννοια σύμφυτη με τη ζωή, κοινή σε όλες τις κοινωνίες έμβιων ζώων. Συχνά επιτρέπει την ανανέωση των αρχηγών, στο μέτρο που το κύρος τους μειώνεται, ευνοεί την αλλαγή των κανόνων μίας ομάδας, όταν αυτό είναι αναγκαίο καθώς νέες δυνάμεις αντικαθιστούν τις παλιές, εξασφαλίζει την άμιλλα και ίσως αποτελεί προϋπόθεση της φυσικής επιλογής, αποτελώντας ταυτοχρόνως την απαραίτητη εκείνη αντίθεση για την αναγνώριση των χαρακτηρισμών της ειρήνης, της συνδιαλλαγής και της μη-βίας. Μία κοινωνία χωρίς καθόλου βία, σε τελική ανάλυση, θα ήταν ίσως ανούσια. Το πρόβλημα άλλωστε δεν φαίνεται ότι είναι να εξαλείψουμε πλήρως από τις ανθρώπινες κοινωνίες τη βία³⁸. Ο στόχος αυτός, μπορεί να είναι σίγουρα ευγενής, αποτελεί όμως αναμφίβολα μία ρομαντική ουτοπία. Και οι Έλληνες φαίνεται ότι το γνώριζαν...

Το πρόβλημά τους δεν ήταν αφηρημένα η βία και ο πόλεμος. Πολύ περισσότερο ήταν το πώς θα επαναφέρουν τη βία, και ιδίως την πολεμική βία, σε μία συγκεκριμένη και σαφώς καθορισμένη τροχιά, εξαφανίζοντας κατά το δυνατόν τις δυσμενείς συνέπειές της επάνω στον άνθρωπο, επιτυγχάνοντας το μέτρο, την ισορροπία μεταξύ της τροχιάς της βίας και της πορείας της ανθρώπινης πρόοδου. Προς αυτήν την κατεύθυνση κινήθηκε ουσιαστικά ολόκληρη η πνευματική παραγωγή των Ελλήνων της κλασικής εποχής.

Ένας μεγάλος νομικός του 20ου αιώνα, ο Jacques Léauté, ιδρυτής και διευθυντής του Ινστιτούτου Εγκληματολογίας του Πανεπιστημίου του Στρασβούργου, καθηγητής στο πανεπιστήμιο αυτό και μέλος της Διαρκούς Επιτροπής Αναθεώρησης του Ποινικού Κώδικα της Γαλλίας, θεωρούσε ότι ο αγώνας εναντίον της βίας, πέρα από τις προσπάθειες στον οικονομικό τομέα, στο πεδίο ενίσχυσης της αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών, στην ορθή και μέσα στα ανθρώπινα μέτρα,

³⁸ Ο σχετικός προβληματισμός εστιάζεται σήμερα, ή θα έπρεπε να εστιάζεται, στις βαθύτερες αιτίες οι οποίες οδηγούν στην εκδήλωση των βίαιων αντιδράσεων των ανθρώπων. Οι λόγοι που κινητοποιούν τα έμφυτα βίαια γνωρίσματα του σύγχρονου ανθρώπου θα πρέπει να μελετηθούν και καταπολεμηθούν. Η ανισότητα στην κατανομή του πλούτου και στις ευκαιρίες απασχόλησης, η συνεχής προβολή προτύπων βίας από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ή τον κινηματογράφο, η υποχώρηση της έννοιας της αλληλεγγύης και της αδελφοσύνης, η μοναξιά στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις, αποτελούν μερικούς μόνο από τους παράγοντες εκείνους οι οποίοι έχουν το δικό τους μερίδιο ευθύνης στις εκδηλώσεις βίας, τις οποίες σήμερα γνωρίζουμε.

πολεοδομική σχεδίαση των σύγχρονων πόλεων κ.λπ., θα έπρεπε να στηρίζεται σε κάτι ακόμη. Συγκεκριμένα θεωρούσε ότι στον αγώνα εναντίον της βίας, η δημοκρατική κοινωνία θα έπρεπε να «παραχωρήσει» σε κάθε συγγραφέα, κινηματογραφιστή, άνθρωπο του θεάτρου, σε κάθε καλλιτέχνη γενικά «την ανυψωμένη σε τύπο θρησκείας ατομική ηθική ευθύνη των καλλιτεχνικών του πρωτοβουλιών». Οι πνευματικοί δημιουργοί θα έπρεπε δηλαδή να θεωρούν τον εαυτό τους οφειλέτη υποχρεώσεων διαπαιδαγώγησης και καλλιέργειας των υπολοίπων πολιτών. Να θεωρούν τον εαυτό τους οφειλέτη πράξεων, αλλά και παραλείψεων, όσον αφορά την πρόληψη της βίας στην κοινωνία. Κι επειδή σίγουρα υπάρχουν και δημιουργοί οι οποίοι θα προτιμούσαν, για τους δικούς τους λόγους ο καθένας, μία βίαιη κοινωνία, ή την προβολή μίας βίαιης κοινωνίας, αυτοί σύμφωνα με τον Léauté «θα έπρεπε να μην λησμονούν ότι θα συνέβαλλαν στην επιδείνωση του κινδύνου, εάν με το έργο τους άφηναν το φανταστικό να διογκώσει ακόμη περισσότερο το κύμα βίας το οποίο η πραγματικότητα δημιουργεί»³⁹. Σίγουρα αυτό δεν είναι κάτι το οποίο μπορεί να επιτευχθεί σήμερα στις σύγχρονες ανθρωπινες κοινωνίες. Όμως στην Ελλάδα των κλασικών χρόνων, οι δημιουργοί είχαν καταφέρει κάτι τέτοιο, χωρίς μάλιστα να το έχει επιβάλλει κάποιος κρατικός μηχανισμός, άνωθεν⁴⁰.

Δεν χρειάζεται στο σημείο αυτό να επαναλάβουμε την ανάλυση και τις διαπιστώσεις στις οποίες προβήκαμε παραπάνω εξετάζοντας την ιδεολογία του πολέμου και τη συμβολή των ποιητών στη διαμόρφωσή της. Ας κρατήσουμε όμως εδώ δύο μόνο παρατηρήσεις: ότι για τους ποιητές οι πολεμικές περιγραφές δεν είναι παρά η αφορμή για την παρουσίαση του προβληματισμού και των απόψεών τους γύρω από ευρύτερα τραγικά θέματα, όπως είναι η φρίκη του πολέμου και η δυστυχία των αμάχων, η αναζήτηση των αιτιών των πολέμων (που συνήθως εστιάζονται στη φιλοδοξία, την απληστία και την υπεροψία ενός πολεμικού αρχηγού, ο οποίος ξεπερνώντας τα όρια φτάνει στα επίπεδα ύβρεως), και, ακόμη, ότι όταν τελικά οι άνθρωποι ρίχνονται σ' έναν καινούργιο πόλεμο ξεπερνώντας με τη συμπεριφορά τους τα όρια της ύβρεως, παρουσιάζονται να τιμωρούνται από τους θεούς για την εγκληματική αυτή παραφροσύνη τους. Το φαινομενικά παράδοξο είναι ότι ενώ οι Έλληνες ήταν πάντα πρόθυμοι να εμπλακούν σε μία πολεμική αντιπαράθεση για να ρυθμίσουν τις μεταξύ τους ατέρμονες διαμάχες, ίσως όμως πάλι ακριβώς εξαιτίας του γεγονότος αυτού, η ποιητική τους παραγωγή επιδόθηκε σε μία σαφή καταδίκη της τρέλας του πολέμου. Και το πιο εκπληκτικό είναι πως η καταδίκη του πολέμου συμπορεύεται σχεδόν πάντα με την εξύμνηση της πολεμικής αρετής, καθώς και με την ανεξέλεγκτη βία σαφώς καταδικάζεται, ο ηρωικός όμως μαχητής πάντοτε εξυμνείται. Κι αυτό είναι κάτι που συναντάμε ήδη κατά την εξέταση του πρώτου

³⁹ Βλ. Léauté J., *Η ανθρώπινη βία*, ο.π. σελ. 213.

⁴⁰ Για μία αναλυτική εξέταση της αποκήρυξης και καταδίκης της βίας στην ελληνική τραγωδία και την ελληνική σκέψη γενικότερα, βλ. J. de Romilly, *Η Αρχαία Ελλάδα εναντίον της Βίας* (μτφ. Μ.Αθανασίου-Κ.Μηλιαρέση), εκδ. το Άστυ, Αθήνα 2001, σελ. 31-66, της ίδιας, *Η ηπιότητα στην αρχαία ελληνική σκέψη* (μτφ. Κ.Καλαντζοπούλου, επιμ. Ν.Μπακουνάκης), εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2007.

Στην Ελλάδα δεν υπήρχε εξειδίκευση των διαφόρων επιστημονικών τομέων. Όλες οι ιδέες περνούσαν από όλους τους δρόμους της σκέψης, η οποία με τη σειρά της συνδεόταν άμεσα με την κοινωνική και πολιτική εμπειρία.

μεγάλου πολεμικού έπους των Ελλήνων, της Ιλιάδος, το οποίο προσέφερε τα πρότυπα εκείνα συμπεριφοράς, με τα οποία όλοι οι κατοπινοί Έλληνες επεδίωκαν σε κάθε δραστηριότητά τους να συμπορευθούν⁴¹.

Όλα αυτά είναι ίσως σήμερα για εμάς δύσκολο να κατανοηθούν στην πληρότητά τους. Άλλωστε η ελληνική σκέψη διαμορφωνόταν, κατά κάποιον τρόπο, από κοινού, κάτι που δεν επαναλήφθηκε ποτέ έκτοτε στην ανθρώπινη ιστορία, ούτε μπορεί να συμβεί κατά τον ίδιο ή παραπλήσιο τρόπο σήμερα, αφού η

άμεση και ουσιαστική συμμετοχή στην πολιτική, κοινωνική και θρησκευτική ζωή της αρχαιοελληνικής πόλεως, προϋπέθετε, και ταυτόχρονα δημιουργούσε, μία ιδιαίτερα στενή σχέση και συνάφεια μεταξύ των πολιτών οι οποίοι την αποτελούσαν. Κατά τη διάρκεια των κοινών αγώνων για την υπεράσπιση της πόλεως, των λαϊκών συνελεύσεων, των εργασιών των πολυπληθών δικαστικών οργάνων, των αγορεύσεων σε αυτά, οι οποίες εν συνεχεία δημοσιεύονταν και γίνονταν κτήμα καθενός, αλλά και διαμέσου των πνευματικών αναζητήσεων στις φιλοσοφικές σχολές των Ελλήνων ή την παρουσίαση (διδασκαλία) των σπουδαιών θεατρικών τους έργων, οι ιδέες κυκλοφορούσαν και ανταλλάσσονταν συνεχώς με αποτέλεσμα η πνευματική παραγωγή όλων των Ελλήνων συγγραφέων, είτε πρόκειται για ιστορικούς, είτε για ποιητές, φιλοσόφους ή ρήτορες, να αντανakλά την πορεία ενός στοχασμού, ο οποίος διαπερνούσε ολόκληρη την αρχαιοελληνική κοινωνία. Στην Ελλάδα δεν υπήρχε εξειδίκευση των διαφόρων επιστημονικών τομέων. Όλες οι ιδέες περνούσαν από όλους τους δρόμους της σκέψης, η οποία με τη σειρά της συνδεόταν άμεσα με την κοινωνική και πολιτική εμπειρία. Αυτό άλλωστε αποτελεί και τον κύριο λόγο για τον οποίο η συγκεκριμένη εποχή, του συλλογικού, διαλεκτικού και συνεχούς στοχασμού⁴² παραμένει έκτοτε για όλους τους σκεπτόμενους ανθρώπους φωτεινό παράδειγμα και πυξίδα για το δρόμο της ζωής, σε ειρήνη και σε πόλεμο.

⁴¹ Βλ. Kirk G.S., "Ο Πόλεμος και ο Πολεμιστής εις τα Ομηρικά Έπη", στο J. P. Vernant (επιμ.) *Προβλήματα Πολέμου εις την Αρχαίαν Ελλάδα*, εκδ. ΔΕΚ/Γ.Ε.Σ, Αθήνα 1981, σελ. 93-123.

⁴² Βλ. σχετ., J. de Romilly, *Ο Νόμος στην Ελληνική Σκέψη, από τις απαρχές στον Αριστοτέλη*, μτφ. Μ. Αθανασίου, Κ. Μηλιαρέση, πρόλογος Α. Μάνεσης, εκδ. Το Άστυ, Αθήνα 1997, σελ. 19.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ⓜ Αγγελής Φ., Αρχαί και Δίκαια εκ της Ιστορίας του Ηροδότου, Αθήναι 1955.
- Ⓜ Amouretti M.-C./Ruzé F., *Les sociétés grecques et la guerre à l' époque classique*, (μτφ. Γ. Γεωργαμλής) ως "Κοινωνία και Πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα", εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2004.
- Ⓜ Bartels K., *Was ist der Mensch? Texte zur Anthropologie der Antike*, Μόναχο 1975, ελλ. εκδ. ως "Τι είναι ο άνθρωπος;", Σειρά Αρχαίων Συγγραφέων των εκδόσεων Εξάντας, Αθήνα 2001.
- Ⓜ Γιαρένης Ε., Πόλεμος & ανθρωπισμός: Ένας προβληματισμός πολλών χιλιάδων χρόνων, Στρατιωτική Επιθεώρηση (Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών), εκδ. Γ.Ε.Σ./7^ο Ε.Γ., Μάϊ-Ιούν. 2004, σελ. 40 επ.
- Ⓜ Γιαρένης Ε., Η Δίκη ενώπιον του Διεθνούς Στρατιωτικού Δικαστηρίου της Νυρεμβέργης και ο υπερασπιστικός ισχυρισμός της υπακοής σε διαταγές ανωτέρων, Ελληνική Δικαιοσύνη, τόμος 47 (2006), σελ. 944-957.
- Ⓜ Chiasson C.C., *Herodotus' Use of Attic Tragedy in the Lydian Logos*, *ClAnt* 22 (2003), σελ. 5-36.
- Ⓜ Δεπάστας Ν., Στρατιωτική Οργάνωση και Πολεμική Τέχνη των Αρχαίων Ελλήνων (1600-146 π.Χ.), εκδ. Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού Γ.Ε.Σ., Αθήνα 1999.
- Ⓜ de Romilly J., Ο Νόμος στην Ελληνική Σκέψη, από τις απαρχές στον Αριστοτέλη, μτφ. Μ. Αθανασίου, Κ. Μηλιαρέση, πρόλογος Α. Μάνεσης, εκδ. Το Άστυ, Αθήνα 1997.
- Ⓜ de Romilly J., Η Αρχαία Ελλάδα εναντίον της Βίας, μτφ. Μ.Αθανασίου-Κ.Μηλιαρέση, εκδ. το Άστυ, Αθήνα 2001.
- Ⓜ de Romilly J., Η ηπιότητα στην αρχαία ελληνική σκέψη, μτφ. Κ.Καλαντζοπούλου ε πιμ Ν. Μπακουάκης, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2007.
- Ⓜ Dewald C./Marincola J., *A Selective Introduction to Herodotean Studies*, *Arethusa* 20 (1987), 9-40.
- Ⓜ Dover K.J., Η κωμωδία του Αριστοφάνη (μτφ. Φ. Κακριδής), 7^η ανατύπωση, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2007.
- Ⓜ Foxhall L., *Farming and fighting in ancient Greece*, στο Rich J./Shipley G., (ed.) "War and Society in the Greek World", Routledge, London & New York 1993, σελ. 134-145.
- Ⓜ Κομητούδης Δ., Η τέχνη του πολέμου στην Ιλιάδα του Ομήρου - Οι μυθικές αρχές και η μετέπειτα εξέλιξη, Στρατιωτική Επιθεώρηση, εκδ. ΓΕΣ/7^ο ΕΓ, Ιαν.-Φεβ. 2008, σελ. 6-19.
- Ⓜ Kirk G.S., Ο Πόλεμος και ο Πολεμιστής εις τα Ομηρικά Έπη, στο J. P. Vernant (επιμ.) "Προβλήματα Πολέμου εις την Αρχαίαν Ελλάδα", εκδ. ΔΕΚ/Γ.Ε.Σ, Αθήνα 1981, σελ. 93-123.
- Ⓜ Κοτρώνη Ε., Αθλητισμός και Ομηρική Ποίηση - Η αποτύπωση του αθλητικού πνεύματος των Αρχαίων Ελλήνων στα Ομηρικά Έπη, Στρατιωτική Επιθεώρηση, εκδ. ΓΕΣ/7^ο Ε.Γ., Ιουλ.-Αυγ. 2007, σελ. 28-43.
- Ⓜ Liauti J., Η ανθρώπινη βία, μτφ. Ηρώ Σαγκουνίδου-Δασκαλάκη, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα (χ. χ. έκδοσης).
- Ⓜ Lesky A., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, 5η εκδ. (αναθ.) Α φοικυριακδη, Θεσσαλονίκη 1981.
- Ⓜ Luraghi N. (ed.), *The Historian's Craft in the Age of Herodotus*, Oxford 2001.
- Ⓜ Μαυρόπουλος Θ.Γ., Αισχύλος (Πέρσαι, Επτά επί Θήβας, Ικέτιδες, Προμηθέας δεσμώτης, Αγαμέμνων, Χοηφόροι, Ευμενίδες), εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2005.
- Ⓜ Michelini A. N., *Tradition and Dramatic Form in the Persians of Aeschylus*, *Cincinnati Classical Studies*, 1982.
- Ⓜ Murray G., Αισχύλος, ο Δημιουργός της Τραγωδίας, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1989.
- Ⓜ Myres J.L., *Herodotus: Father of History*, Oxford 1953.
- Ⓜ Romm J., Ηρόδοτος (μτφ. Π. Πολυκάρπου), εκδ. τυπωθήτω Γ. ΔΑΡΔΑΝΟΣ, Αθήνα 2004, σελ. 31.
- Ⓜ Σταύρου Θρ., Οι Κωμωδίες του Αριστοφάνη, 9η εκδ. ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 2004.